

‘[selectie uit] *Vorm of vent*’

J.J. Oversteegen

bron

J.J. Oversteegen, ‘[selectie uit] *Vorm of vent*.’ In: J.J. Oversteegen, *Vorm of vent. Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen*. Athenaeum - Polak & Van Gennep, Amsterdam 1969, p. 369-382, 411-445.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/over018foru01_01/colofon.htm

© 2005 dbnl / erven J.J. Oversteegen

VIII Forum

25 Algemeen

Men pleegt te spreken van ‘de Forum-groep’, maar wie behoren daartoe? Moet alleen de ‘harde kern’ meegeteld worden? Of iedereen die wel eens meegewerkt heeft, dus net zo goed Bloem als Binnendijk, Victor J. Brunclair niet minder dan Willem Elsschot, en Slauerhoff, Vercammen, Hendrik de Vries, Louis de Bourbon, Engelman, Brulez, Terborgh, Debrot, Gans, Putman, Jonckheere, Roland Holst, Nine van der Schaaf, Keuls, Romein, René Berghen, - groot en klein, dik en dun.

De hele rij (en nog zoveel anderen) in ieder geval niet, dat zal de lezer wel met mij eens zijn. Een selectie dan? De ‘echte Forum-groep’, door Ter Braak in een brief van juli '33 aan Du Perron opgesomd: ‘jij, ik, Vestedijk, Marsman, Greshoff, v. Nijlen, Hendrik de Vries ev. anderen’.¹ Afwezig, onder meer: Roelants, redakteur vanaf het eerste nummer in 1932 tot het laatste in 1935; Elsschot, aanvankelijk de auteur waar Forum voor gemaakt leek te zijn. Aanwezig: Marsman, tegenstander in de *Prisma*-polemie (die het geboorte-uur van Forum genoemd mag worden²); Hendrik de Vries die Ter Braaks opvattingen over poëzie, waar het ‘Ter inleiding’ in het eerste nummer in grote trekken op gebaseerd was, zeker niet deelde; Greshoff, tenslotte, die ook in dit milieu zijn stimulerende rol ten volle gespeeld heeft, maar daarom niet minder als passant gekenschetst moet worden. De man die schrijft dat men ‘alleen kunstenaar [wordt] door de mens in zich te overwinnen’³, lijkt zelfs helemaal niet op zijn plaats in Forum, als hij niet óók geschreven had: wat ons bij poëzie aangaat ‘is dus ten eerste, òf er een menselijke aanwezigheid in een gedicht vastgesteld kan worden. Ten tweede met welk een nadruk en innigheid die zich verwezenlijkt. De schoonheid is in dat geval een vraagstuk van oprechtheid,

1 Briefwisseling Ter Braak - Du Perron II, p 97-98.

2 Du Perron aan Ter Braak (Briefwisseling II p 51-52, 18 mei '33): ‘De heele voorgeschiedenis van *Forum* is [in *Tegenonderzoek*] vervat, voor wie dat later (voor een dissertatie bv.) zoeken wil. Vanaf het gesprek tot [sic] Slauerhoff en mijn eerste stuk over jou, is het deze voorgeschiedenis.’ Merkwaardig is dat Ter Braaks anti-katholieke stukken niet genoemd worden.

3 *Volière* p 172.

volledigheid en heftigheid van uitspraak. Ik bemin de poëzie bovenmate omdat geen ander middel mij zo onmiddellijk en zo innig naar het binnenste middelpunt van een menselijk wezen kan voeren.’¹ Dit is Forum, in zijn pure staat zou men zelfs zeggen als die draai aan het eind er niet was, naar een geprivilegieerde plaats voor de poëzie. Konklusie: Greshoff heeft te veel bewogen om scherp op de foto te komen.

Zo zou men bijna alle Forum-medewerkers gedeeltelijk los kunnen maken van Forum, zelfs Vestdijk die helemaal in dat nest opgegroeid is, - want wie zou durven beweren dat het geen koekoeksjong was... Het lijkt dan maar het beste om te zeggen, zoals trouwens vaak gedaan is: Forum had een kern van maar twee schrijvers, Du Perron en Ter Braak, en verder een hele stellaire wereld van medewerkers die zich op uiteenlopende afstanden in ellipsbanen rondom deze dubbelzon bewogen. Dat wil ook zeggen dat na de tweede jaargang het ‘ware’ Forum al niet meer bestaat, en zo hebben de twee Nederlandse redakteuren van het eerste uur het inderdaad gevoeld. Ook vanuit onze probleemstelling is dat een redelijk perspectief. Na een kort overzicht van de geschiedenis van het blad zal ik daarom mijn aandacht in dit hoofdstuk vooral bepalen tot de redenen die dit tweemanschap had om zijn gezamenlijke aktie te beginnen.

Natuurlijk komt Forum niet uit de lucht vallen; dan had het niet zoveel eersterangs medewerkers gekregen. Er zijn heel wat notities zelfs in De Vrije Bladen te vinden, die preluderen op forumiaanse bezwaren tegen een overwaardering van het dichterschap (zoals bijvoorbeeld Van Wessems protesten tegen de *cénacle*-sfeer). Ook is het treffend dat iemand als Bloem in 1927 al schrijft: ‘Er was destijds [namelijk in de eerste jaren na de oorlog, als reactie tegen De Nieuwe Gids], en is nog steeds, behoefte aan een tijdschrift, dat, zich welbewust afwendend van de “standpuntloosheid”, de waarde van de “inhoud” voor een kunstwerk weer recht deed wedervaren, maar de inhoud dan op de ruimste, hoogste wijze begrepen: d.w.z. als levensuiting, van een groot, belangrijk mensch, en niet zoals bij De Stem is geschied, waar alleen de vraag scheen te gelden, of de schrijver humanitaristisch was of niet.’² Dat is *roepen* om Forum; en door wat Bloem daarvóór schreef over het positieve aspekt van De Stem (namelijk dat daar weer een *standpunt* van de criticus geëist werd), krijgt *Uren met Dirk Coster* een beetje de allure van een Brüderkrieg.

1 *Zwanen pesten* p 103 (uit *Rebuten*, van 1938, n.a.v. Nijhoffs ‘tapijtjestheorie’).

2 DVB, 4de jg, p 284.

En dat is ook in zoverre niet zo gek - afgezien van de nog te bespreken gelijkenis tussen bepaalde uitgangspunten - dat de nadruk daarmee komt te liggen op de strijd tegen de *levensbeschouwelijke* tegenstander. Het zou namelijk verkeerd zijn, te stellen dat de *Prisma*-diskussie, aanleiding toch tot de intieme vriendschap van Ter Braak en Du Perron, geheel en al het front markeerde dat dit duo wilde vormen. Uit een brief van Marsman aan Van Wessem, uit de periode dat De Vrije Bladen bezig waren uiteen te vallen en de plannen van Forum serieuze vorm aannamen, blijkt dat het de bedoeling van Du Perron en Ter Braak was om Marsman in de redactie op te nemen¹, hetgeen deze weigerde. De briefwisseling van de twee Forum-redacteuren zelf bevat aanwijzingen in dezelfde richting: 'gaan de *Bl.* [d.z. De Vrije Bladen] op de flesch, dan wordt de partij zuiver: voor of tegen het humanisme, voor of tegen de *Stem*, en de onzuivere factor van de "poëzie" vervalt. De poëzie is m.i. geen factor, omdat wij het er allen over eens zijn, dat er achter de poëzie een "vent" behoort te staan; hoe wij nu de poëzie-theorie verder uitwerken, is een tweede en van veel minder acuut belang dan het humanisme.'² Ik heb het al eerder gezegd: de *Prisma*-polemieek was voor Ter Braak en Du Perron een voorpostengevecht, waarna de ware strijd pas beginnen kon, en die moest zich in de eerste ronde richten tegen de schijnbaar verwante humanisten.

'De poëziequaestie is voor mij geen probleem meer, vooral na de uiteenzettingen van Marsman en Du Perron. Het ging m.i. om een scholastieke quaestie. De stemming is gewijzigd, ook door de verschijning van Forum', zegt Ter Braak in 1933.³ Betekent dit, dat 'de poëzie-kwestie' inderdaad verleden is? De 'roes-diskussie' (nog uitgebreid te behandelen) leert ons wel anders. Juist Ter Braak zelf is steeds weer op dit chapter teruggekomen. Men moet nu eenmaal oppassen, dergelijke opmerkingen, van wie ook, al te letterlijk op te vatten. Een schrijver kan een probleem het ene moment achterhaald achten, en er desondanks even later weer van voren af aan mee moeten beginnen. Ik zou dan ook willen konkluderen, dat de *Prisma*-diskussie voor het Forumduo zeker niet louter taktisch geweest is. Er blijft een direkt verband bestaan tussen hun afkeer van bepaalde levensbeschouwelijke tegenstanders en hun protest tegen de poëzie-kultus, een verband overigens dat bij de een anders lag dan bij de ander, zoals wij nog zullen

1 Constant van Wessem, *Mijn broeders in Apollo* p 125.

2 Ter Braak in Briefw. I p 139 (31 aug. 1931). De nadruk op De Stem kan onder meer verklaard worden uit het feit dat 'Bij het tienjarig bestaan van "De Stem"' er net is.

3 Interview met G.H.'s-Gravesande, *Sprekende schrijvers* p 163 (1933).

zien. Het woord ‘persoonlijkheid’ (‘vent’) kreeg de taak, dit hele programma uit te drukken, en dat alleen al heeft ten gevolge gehad dat het niet zo'n heel scherp omlijnd begrip kon worden.

Voor de buitenwacht - en dáármee rekening houden is natuurlijk wel grotendeels een kwestie van tactiek - was de oprichting van Forum bovendien nu eenmaal een direkt resultaat van de splitsing der Vrije Bladen groep in ‘vorm-aanbidders’ en ‘ventisten’. In ‘Ter inleiding’¹, bijna geheel van de hand van Ter Braak, komen wij dan ook de volgende principiële programmapunten tegen: ‘Men heeft voor den dichter den geheelen mensch soms verwaarloosd, men heeft de poëzie vaak losgemaakt van de rest der aardsche verschijnselen en haar soms verdacht doen lijken op een esoterischen cultus’, en: ‘wij kiezen uitsluitend partij tegen de vergoding van den vorm (de magie der “creatie”, zooals men dat in Nederland heeft genoemd, terwijl men in Vlaanderen van verliteratureluren der kunst heeft gesproken) ten koste van den creatieven mensch; wij verdedigen de opvatting, dat de persoonlijkheid het eerste en laatste criterium is bij de beoordeeling van den kunstenaar. Welke wonderen zich ook bij het scheppingsproces mogen afspelen: zij schijnen ons dan eerst van belang, wanneer de persoonlijkheid van den kunstenaar zich voor ons in zijn werk bevestigt.’

Dit sluit geheel aan bij de *Prisma*-polemie. De deur wordt echter ook opengehouden voor hele of halve tegenstanders uit die episode, zoals Marsman, Van Vriesland, Bloem: ‘Wij stellen ons voor, tot dit *Forum* alle vitale elementen onder de jongere auteurs (en dit “jong” noch naar beneden noch naar boven dogmatisch begrensd), voorzoover zij een persoonlijke vorm hebben gevonden, toegang te verlenen.’ Persoonlijke vorm - het is misschien bij exakte beschouwing geen overmatig helder begrip, maar wanneer men het ziet als een gebaar in de richting van de aanvaardbaren onder de tegenstanders van gisteren, kan men uit deze woordkeuze toch wel aflezen dat de strijdbijl begraven wordt, vooropgesteld dat de gesignaleerde epigonen uit de buurt blijven.

Het is niet nodig om dit voorwoord geheel te ontleden, en alle elementen ervan naast elkaar op tafel te leggen. Slechts één zinsnede verdient extra aandacht: die over Vlaanderen en het ‘verliteratureluren der kunst’. Het is een zonderling tussenvoegsel, dat in betekenis zelfs niet aansluit bij de passage eromheen, en ook in zinsconstructie daarvan afwijkt. Ik geloof dat ik

1 Forum, 1ste jg, nr 1, p 1-3 (ook in Ter Braak, VW 4 p 267-269).

mij niet te ver buiten de feitelijke beschouwing begeef, als ik veronderstel dat dit corpus alienum daar door Roelants neergezet is.

Dat zou dan een goed symbool zijn voor de hele situatie: al gauw blijkt Roelants zelf een vreemdeling tussen zijn Nederlandse mederedacteuren te zijn¹, en men mag zich zelfs afvragen of zijn aanwezigheid in de redactie niet een gevolg is van het feit dat op het ene ogenblik de twee andere redacteuren de levensbeschouwelijke strijd centraal stelden, op het andere de literair-esthetische. Roelants is dan op een onbewaakt ogenblik, als een bewijs van ‘openheid voor alle persoonlijkheden’, in de troika opgenomen, maar moet een struikelblok worden op minder onbewaakte ogenblikken. De kiem van fatale conflicten binnen een tijdschrift waarvan één van de redacteuren (Ter Braak) zich vooral van zijn literaire positie bewust werd tijdens de bestrijding van een aantal katholieke auteurs, was daarmee gegeven, en dit kan men als een rechtstreeks resultaat beschouwen van het dubbele front dat Ter Braak en Du Perron vormden. Het lapmiddel van een gesplitst Nederlands - Vlaams Forum met ingang van januari 1934 (eerste nummer van jaargang III), wat vrijwel wilde zeggen: een splitsing in een niet-katholieke en een katholieke redactie, was, zo gezien, inderdaad het eind van het eigenlijke Forum. Du Perron trad dan ook uit de redactie, en Ter Braak voelde zich in toenemende mate van zijn blad vervreemden. Tenslotte was ook de Nederlandse helft niet meer zijn ‘tehuis’: ‘Het heden van Forum is Vestdijk, en dat voelt hij zelf ook heel goed.’² Daarmee is tevens ‘de poëzie-kwestie’ als ratio van het tijdschrift achterhaald: in Vestdijk zijn de oude tegenstellingen opgelost.

Dat de controverse tussen katholieken en niet-katholieken tenslotte fataal werd voor Forum³, ligt voor de hand; het is het onvermijdelijke losraken

1 Al op 17 juni '32 schreef Roelants in een brief aan Ter Braak (*Roman van het tijdschrift Forum* p 180): ‘Daarom pleit ik eens en voor altijd voor wederzijds tactvol schrijven wanneer het gaat over punten van ernstige tegenstelling’, en daarbij wordt duidelijk gedacht aan de tegenstelling katholiek - niet katholiek.

Dat zakelijke motieven, als de uitbreiding tot een Vlaams publiek, meegespeeld zouden hebben bij het instellen van een gemengde redactie lijkt onwaarschijnlijk. Weliswaar beklemtoont de uitgever herhaaldelijk tegenover de Nederlandse redacteuren het belang van de Belgische abonnees, maar dat zal - als Roelants gelijk heeft dat dit er nooit meer dan 20 geweest zijn - alleen maar gebeurd zijn omdat hij het ware argument niet zeggen kon, namelijk de kans op Vlaamse *auteurs* voor de uitgever.

2 Briefwisseling III p 233 (4 juli '35, Ter Braak aan Du Perron).

3 Dit kan men weer opmaken uit de documenten in het boek van Roelants, *Roman van het tijdschrift Forum*, al opteert Roelants zelf voor een andere interpretatie van de tegenstellingen.

van een monsterverbond dat onhoudbaarder wordt naarmate de standpunten nauwkeuriger vastgelegd worden. De strijd op het esthetische front is in principe uitgestreden¹, de levensbeschouwelijke tegenstellingen echter worden voortdurend scherper gemarkeerd. In zijn 'Farewell to arms' konkludeert Ter Braak, twee jaar nadat Du Perron afscheid nam van 'Kostersloot': 'zomin als *De Nieuwe Gids* bij machte is gebleken om essentieel iets te wijzigen in het gewichtig bestel der vaderlandsche letteren [...], zomin is *Forum* er in geslaagd de gepostuleerde persoonlijkheidsmaatstaf ingang te doen vinden en het specialistisch jargon van diverse litteraire en ethische categorieën uit te roeien.'² In hoeverre deze moedeloosheid gerechtvaardigd is, wil ik hier niet proberen uit te maken. Ik wil er slechts op wijzen dat tot in dit afscheidswoord diverse 'litteraire' en 'ethische' categorieën hand in hand gaan.

Hierboven schreef ik dat het devies van de persoonlijkheid voor Du Perron en Ter Braak het beste uitdrukte wat hun, gedeeltelijk uiteenlopende, bezwaren tegen de heersende opvattingen in onze literatuur inhielden. Men heeft later herhaaldelijk deze leuze willen relativiseren. Zo bijvoorbeeld schrijft Vestdijk, in 1961, over 'Ter Braak's houding tegenover de poëzie, waarbij men inderdaad van een "theorie" kan spreken, want vooral in de bekende strijd met Marsman aanschouwt men een der vele botsingen tussen "inhoudspoëzie" en "vormpoëzie" als algemeen gelijkwaardige potenties (het "Ventisme" kenden wij niet, of het werd van stonde af aan behandeld als een ongaar bedenksel).'³ Afgezien van het feit dat de roes-diskussie, die Vestdijk wel moet bedoelen, zich moeilijk laat karakteriseren als een botsing tussen 'inhoudspoëzie' en 'vormpoëzie' - dat is eerder een weergave van Vestdijks eigen opvattingen over de poëtische mogelijkheden -, hij verdedigt Ter Braak hier tegen zichzelf en niet tegen een slecht begrijpende nakomeling. Weliswaar heeft ook Ter Braak later be-

- 1 De twee wapenbroeders zijn samengegaan tot aan het punt waar ook zij verschillen gaan tonen die alleen bij een volkomen nieuwe groepering van de standpunten ten volle uitgesproken zouden kunnen worden. Al in de eerste maanden van het bestaan van *Forum* wordt trouwens een verschil zichtbaar dat onder andere omstandigheden een tegenstelling had kunnen worden: de waardering bij Du Perron voor een vers van Engelman, dat Ter Braak afwijst. Du Perron gebruikt in een brief van 18 april '32 de term 'de goede aestheten'. (Briefwisseling I p 189).
- 2 *Forum*, 4de jg, nr 12, dec. '35 (ook in *VW* 4 p 350). Du Perron sprak twee jaar eerder van 'diverse vormen van humbug, van gangbare valse munt en van stelselmatig opgeblazen waarden in leven en kunst, in ethica en aesthetica'. (*VW* 2 p 681).
- 3 *Maatstaf*, 9de jg, nr 8 (november 1961), p 671.

weerd: ‘Ik zelf ontdekte op een goede dag, dat ik geacht werd te behoren tot de groep der “ventisten”, omdat ik in een betrekkelijk onbewaakt ogenblik het woord “vent” had gebruikt in tegenstelling tot schrijvers, die de vorm op de voorgrond stellen’¹, maar dan is hij toch vergeten hoelang dat onbewaakte ogenblik geduurd heeft. Enkele citaten uit de briefwisseling tussen Ter Braak en Du Perron, gekozen uit tientallen, zijn zeker voldoende om iedere twijfel weg te nemen aan de kracht die, juist in de tijd dat Forum werd opgericht, het woord ‘vent’ voor hen beiden had.

“Een vent”, daarom gaat het overal en altijd. De Eisenstein van *Romance Sentimentale* is heelemaal geen vent; [...] de Eisenstein van *Generallinie* is een enorme vent, iemand uit het geslacht van Lenin en Trotsky, mijn persoonlijke vijand, zou ik bijna zeggen, maar toch een kerel, geen Anthonie Donker b.v.’² ‘Toch is Marsman een *vent*, een dichter in den goeden zin van het woord’.³ Nog in november 1932, bijna twee jaar na de *Prisma*-diskussie, schrijft Du Perron van zijn kant: ‘Léautaud vertegenwoordigt voor mij het ideaal van een “vent” [...] om dezelfde reden waarom Huxley het voor mij *niet* is. Wat Lawrence betreft, ik vind hem zeker meer “vent” dan Huxley, en hierin ben ik het alleen met Huxley zelf eens, maar maak je niet ongerust, tot de “onzen”, tot òns “bon genre” reken ik hem zeker *niet*.’⁴ In dit curieuze vriendenbargoens wordt het ‘ventisme’ bepaald niet als een ‘ongaar bedenksel’ afgedaan. En in zijn antwoord is Ter Braak er werkelijk niet ironischer over: ‘De heele vraag, of Huxley re of 2e rangs is, kan een temperamentsquaestie worden. Intelligent is hij zeker, zijn gemis aan “ventisme” moet ik tot op zekere hoogte toegeven. Toch is me het heele probleem nog niet volkomen duidelijk.’⁵

Het is natuurlijk niet mijn bedoeling om nu van mijn kant de twee Forum-mannen te beschuldigen van het au sérieux nemen van een ongaar bedenksel. Ik citeer deze huiselijke uitlatingen alleen ter demonstratie van de wijze waarop Du Perron en Ter Braak juist in de tijd dat zij hun vriendschap aan het verkennen waren, dit begrip ‘vent’ gebruikten om elkaar hun waarden duidelijk te maken, en misschien ook wel om de hanteerbaarheid van het persoonlijkheidsbegrip als *norm* te testen.

In deze uitwisseling vervulde het woord ‘vent’ een dubbele rol. In de eerste plaats moest het aangeven dat een schrijver geen epigoon was, of een ‘vormaanbidder’ (al kon hij in dat laatste geval als schrijver tòch nog wel

1 VW 7 p 123.

2 Briefwisseling I p 84 (24 april '31).

3 idem p 88 (6 mei. '31).

4 idem p 347 (13 nov. '32).

5 idem p 349 (15 nov. '32).

een vent zijn, getuige het geval Marsman), in de tweede plaats diende de term om de kenmerkende eigenschap aan te geven van schrijvers die ‘voor hun eigen waarheden instonden’, d.w.z. eigen waarheden *hadden*, en deze bovendien in een felle plaatsbepaling durfden te verdedigen. Ook hier weer de artistieke en de levensbeschouwelijke norm tegelijk. De vulkaan waarop Forum staat, rommelt al als er zes nummers uit zijn, en Ter Braak aan Du Perron schrijft, dat Roelants zich bezondigt aan ‘kakerlakkensprongen tusschen het ventisme en het katholicisme-flamingantisme.’¹ De katholieke, principieel Vlaamse Roelants kiest voor een kollektiviteit, en kàn dus niet werkelijk een vent zijn.

Het woord ‘vent’ staat dus niet ten onrechte in de titel van dit boek, dat is naar ik hoop duidelijk geworden. De betekenis die Du Perron en Ter Braak ieder voor zich hechtten aan de publieke versie, ‘persoonlijkheid’, hun overeenkomsten en verschillen op dit en andere punten, zal ik in de twee aan hen beiden gewijde hoofdstukken in details bespreken. Hier wil ik alleen nog een enkele algemene opmerking maken over hun relatie, die immers beslissend is geweest voor de richting waarin onze literatuur zich in de jaren dertig ging bewegen.

In het Nederlandse literaire leven ken ik geen ander voorbeeld van een zo intensieve ontmoeting als die tussen Du Perron en Ter Braak. Op het moment dat hun ontwikkelingslijnen kruisen, moeten zij elkaar herkend hebben als diep verwant. En toch had m.i. Greshoff gelijk, toen hij schreef: ‘Ter Braak en Du Perron vormden wat afkomst, karakter, opleiding, ontwikkeling, opvattingen, talent en persoonlijkheid betreft een ware tegenstelling’², al heeft hij het terwille van de pittige smaak iets te zout gemaakt. In de allereerste opmerking die Du Perron in zijn dagboek schreef, leest men trouwens al het een en ander dat een blijvend verschil aan het licht brengt: (over Ter Braaks polemieken met Van Duinkerken) ‘Vreemd: met een béétje meer brio, meer verwoedheid van zijn kant, had men een knock-out moeten bijwonen... Ik voelde mij als toeschouwer te kort gedaan. Was het een te groot, te filosofies gevoel voor het betrekkelijke van alle waarheid, of zijn edelaardigheid, zijn sympathie, after all, voor de tegenstander, die hem belet had zijn overwinning verpletterend te doen zijn?’³

Alleen al dit kleine verschil (naast de overeenkomst in denkbeelden) moet op Du Perron grote aantrekkingskracht uitgeoefend hebben: zoveel polemisch talent dat net niet volledig benut werd! Wat Ter Braak betreft, de

1 idem. p 253 (13 juli '32).

2 *Volière* p 163.

3 *Tegenonderzoek* p 10.

ontmoeting met een polemist die zijn ideeën tot op grote hoogte deelde, maar niet, zoals hij, door zijn temperament of redelijkheid gehinderd werd, had een ongehoord bevrijdende uitwerking op hem. De bestrijding van de katholieken, na het scherpen der polemische wapenen in de vernietiging van Querido, had hem gevoelig gemaakt voor het tijdelijke bondgenootschap tussen katholicisme en esthetisme (dat Du Perron in andere vorm bij zijn Vlaamse kontakten had leren kennen), en langs die weg was voor hem geleidelijk duidelijk geworden wat voor Du Perron nooit een probleem geweest was: dat slechts een schending van de literaire etikette de weg naar zijn eigen problematiek open zou maken.

Terecht heeft men steeds weer gekonstateerd dat de invloed van de ‘giftige Indischman’¹ op de Hollander sterker was dan de stroom de andere kant uit.² De beperkende konstatering van Gomperts: ‘Op het denken van Ter Braak heeft Du Perron vrijwel geen invloed gehad, wèl op zijn polemische gewoonten’³ is juist, als men het oog heeft op *blijvende* invloed. Het lijkt mij echter onontkenbaar dat aanvankelijk wel degelijk een sterke wederzijdse inwerking, ook op het terrein van de ideeën, vast te stellen valt, een inwerking die zich gedeeltelijk openbaart als intensifiëring, gedeeltelijk als versmalling: uit vriendschap houden beiden enige tijd bepaalde standpunten voor zich, die verwijdering zouden geven. Dit soort ‘beperkende invloed’ mag men in literaire vriendschappen niet onderschatten, evenmin als de behoefte om bepaalde dingen met meer nadruk te zeggen dan men ze denkt, terwille van het vriendschapsgebaar dat een standpunt zijn kan. Zowel in het negatieve als in het positieve lijkt mij Ter Braak vooral de ontvangende partij: hij heeft meer energie bijgeladen, maar ook heeft hij ‘meer over zijn kant laten gaan’.

1 Marsman in het ‘Nawoord’ bij Du Perrons *Tegenonderzoek*, p 165.

2 Vestdijk zegt dat Du Perron een machtiger uitstraling op Ter Braak uitoefende dan omgekeerd (*Gestalten tegenover mij* p 67).

Marsman kondigde, volgens een brief van Ter Braak aan Du Perron (*Briefwisseling I* p 107, 10 juni 1931) een studie over Ter Braak aan. ‘Als belangrijkste datum wil hij daarbij aangeven: “Einde 1930. ter Braak leert du Perron kennen.” Hij heeft gelijk, ik heb een bevrijdende invloed van je persoonlijkheid ondergaan, die Marsman zeer terecht ook in mijn stijl en toon ontdekt.’

Men vergeet echter niet dat zijnerzijds Du Perron anders gaat schrijven, zodra hij met het werk van Ter Braak kennis gemaakt heeft. De bespreking van *Carnaval der burgers* toont een nieuwe Du Perron, zoals de *Prisma*-bespreking een nieuwe Ter Braak laat zien. Alweer Marsman schrijft dan ook in zijn ‘Nawoord’ bij *Tegenonderzoek* (p 168) dat Du Perrons ‘toon volkomen veranderd [is]’.

3 Maatstaf, 8ste jg, nr II, p 697-698.

Natuurlijk is deze literaire en levensbeschouwelijke verwantschap niet de hele, en zelfs misschien niet de belangrijkste, basis van een zo hecht bondgenootschap. Wat precies de diepere oorsprong geweest is van het bliksemachtige contact tussen deze twee polemisten, kan alleen door een biografisch-psychologische vraagstelling aan het licht gebracht worden: Tentatief wil ik hier slechts één opvallend punt noemen, een overeenkomst die men gewoonlijk juist als een verschil zal beklemtonen: de ‘provinciale’ achtergrond. Beiden hebben zij zich met grote energie op de wereld der literatoren geworpen - moedwillig spreek ik van ‘literatoren’ en niet van ‘literatuur’ - en beiden zijn zij blijkbaar vooral geschokt door het verschil tussen hun voorstelling en de werkelijkheid: Luther in Rome. Zoals Du Perron, naar eigen zeggen, naar Europa kwam met het vaste voornemen om na de boeken hun schrijvers te ontmoeten, zo moet Ter Braak zich in Amsterdamse artiestenkringen begeven hebben. Maar: ‘De arenden onder de dichters, de goddelijke Shelley's, handhaven zich niet op hun rotstoppen, wanneer men die toppen onbescheiden waagt te frequenteren. Zij kunnen goede vrienden en interessante mensen blijken: hun dichterschap verdwijnt met de nabijheid, of liever, het wordt één van de honderden aspecten, waaronder hun persoonlijkheid kan worden gevangen, en in negen en negentig van de honderd gevallen niet het belangrijkste aspect...’¹ Een zijlicht op het ventisme!

Dat niet alleen Ter Braak en Du Perron zelf hun samengaan als een vorm van afzondering hebben gevoeld², bewijst wel de reactie van bepaalde tijdgenoten. Als vermakelijk en leerrijk slot volgen hier enkele citaten, om te laten zien hoe en op welke toon eenmaal verguisd werd wat tien tot twintig jaar later vrijwel onaantastbaar geworden was:

G. Knuvelde: ‘over enkele jaren immers is de jonge heer dr. ter Braak evenzeer vergeten als elke rottende plant.’³

K. Heeroma: ‘Vier nummers van “Forum” zijn er nu verschenen. De avant-garde der Nederlandse letteren is er niet interessanter op geworden [...]. Het is kort en goed gezegd een stomvervelende boel.’⁴

1 VW 3 p 17-18 (in *Politicus zonder partij*). W.L.M.E. van Leeuwen heeft herhaaldelijk opgemerkt, onder meer in *Drie vrienden*, dat het aandeel van de schrijvers ‘uit de provincie’ in de 30-er jaren opvallend groot is.

2 Vrijwel onmiddellijk spreken Du Perron en Ter Braak in hun brieven van ‘wij’, ‘ons’, ‘de onzen’, en niet zonder verbazing sommen zij elkaar hun zuiveringsakties op: de katholieken, Binnendijk en Marsman, Donker, Nijhoff. Du Perron aan Ter Braak: ‘Het is griezellig, wat een schoonmaak ineens’. (*Briefwisseling I* p 31, 22 januari 1931).

3 Roeping, 10de jg (1931-'32), p 212.

4 Opwaartsche wegen 1932-1933 p 103.

J. van Heugten: 'Van Forum is voor het schoone, het groote, het verruimende en bevrijdende in Nederland niets te verwachten, omdat het cynisme voor ironie, ontgoocheling voor wijsheid, perversiteit voor natuur, senieliteit voor leven aanziet.'¹

Theun de Vries: 'Ik geloof niet, dat er één psychopaath, één cynicus of zwartgallig geteisterde onder de zon leeft, die zijn omgeving zoozeer van het natuurlijk pigment heeft ontdaan, als Ter Braak met de bijtende zuren van zijn hoon en twijfel de wereld tot een grauwe kleurlooze chaos wenscht te reduceeren.'²

Dit moet maar genoeg zijn; ik heb de nog woestere uitspraken uit de kring van bijvoorbeeld De Nieuwe Gemeenschap nog achterwege gelaten, omdat die zelfs niet meer een komisch effect zouden hebben. Tegenover deze stemmen van tegenstanders zou ik nu die van enkele aanhangers en leerlingen kunnen laten horen, - als dat nodig zou zijn. Maar ik neem aan dat de lezer daarmee meer vertrouwd is dan met de jammerklachten en scheldkanonades. Voorzover zij een voor ons belangwekkend nieuw licht op Du Perron en Ter Braak werpen, komen bovendien die positieve uitingen wel ter sprake in de afzonderlijke hoofdstukken over beide figuren. En voorzover zij dat niet doen, voorzover zij slechts de ideeën van de twee leermeesters herhalen en parafraseren, kunnen wij beter uit de bron zelf gaan putten.

1 Boekenschouw 26 (1932-1933), p 437.

2 De Stem, 13de jg (1933), deel I, p 34.

27 Menno ter Braak (1902-1940)

Wie de ontwikkeling van Ter Braak wil karakteriseren, zijn 'biographie intellectuelle' schrijven zoals A. Borsboom deed¹, zal in de eerste plaats de nadruk leggen op de grote essays, de werken waarin hij zijn levensbeschouwing heeft geformuleerd. Om in enkele woorden te noteren hoe zeer mijn perspectief een ander is, stel ik hier, aan het begin van dit hoofdstuk, vast dat weliswaar Ter Braaks grote werken ter sprake gebracht zullen worden, maar hoofdzakelijk voorzover zij uitsluitel geven over zijn literaire denkbeelden - over een meestal bijkomstig aspect ervan dus - en altijd nog minder dan bijvoorbeeld de boekbesprekingen. Behalve als men, met Hermans², alleen een journalist in Ter Braak ziet, betekent deze aanpak een krachtige reductie. Anderzijds overtreft het aantal pagina's in het *Verzameld werk* dat aan literatuur gewijd is, verre het overige deel, en dat wijst op, om het met een terbraakse term te zeggen, het paradoxale karakter van dit schrijverschap. Deze anti-literatuur heeft zijn waarheden overwegend aan de hand van literatuur omschreven.

- 1 *Onpersoonlijk nihilisme en nihilistische persoonlijkheid*. Voor ons onderwerp is vooral het gedeelte p 63-82 van belang.
Het is merkwaardig dat deze dissertatie die dieper in Ter Braaks problematiek doordringt dan enige andere studie, ongedrukt is gebleven. Waarschijnlijk is dat te wijten aan het feit dat Borsboom een eigen belichting geeft, die niet overeenstemt met het vertrouwde beeld, - dat niet meer pleegt te zijn dan een parafrase van Ter Braaks eigen formuleringen. Zie bijvoorbeeld Henrard (o.c. p 34); 'Zijn verhouding tot andere schrijvers wordt bij hem een "lijfelijke ontmoeting" (3,18), een contact van lijf tegen lijf, van "man tegen man". [...] Zijn kritische studies zijn telkens lichamelijke ontmoetingen' etc. Dit heeft Henrard niet bedoeld als weergave van Ter Braaks zelfmytho-logisering, maar het wil een karakteristiek zijn van diens kritische attitude. Hetzelfde geldt voor Gomperts, die in *De schok der herkenning* onder meer schreef: 'Wat hem in Nietzsche aantrok, was de genuanceerde stijl voor vrienden, de afleiding van de waarheden uit persoonlijke ervaringen en lichamelijke feiten'. (p 120-121). Het gaat hier om een zelfherkenning van Ter Braak in Nietzsche. De vraag of de 'lichamelijkheid' niet louter theoretisch is, wordt niet gesteld. Ik ken maar twee 'lichamelijke afleidingen' bij Ter Braak: die van de intelligentie uit vernederende jeugdervaringen (eerder Freud dan Nietzsche dus), en die van de herkenning van waardevolle poëzie uit een fysieke 'schok'.
- 2 W.F. Hermans, *Mandarijnen op zwavelzuur* p 58.

Op één gevolg van mijn scheve perspectief op de figuur en de ideeën van Ter Braak wil ik zelf de nadruk leggen: het portret wordt er niet door geflatteerd. Vele van Ter Braaks belangwekkendste uitingen zal ik niet of nauwelijks noemen. Ik denk bijvoorbeeld aan de Luther-brochure, maar omdat deze voorkeur voor de ware terbraakisten op zichzelf al een bewijs van specialisten-myopie zal zijn, geef ik een ander voorbeeld: de essays uit *Het tweede gezicht* worden lang niet allemaal besproken. De waarde van de figuur Ter Braak in zijn geheel komt in dit boek dus niet tot uiting, - wat nog niet zeggen wil dat ik zijn houding tegenover het bestaan geheel zal negeren. Het is namelijk m.i. onmogelijk om houtsnijdende opmerkingen over zijn literaire attitude te maken zonder een voorafgaande schets van de achtergronden daarvan.

Men weet dat het doorgaans in het middelpunt geplaatste boek van Ter Braak, *Politicus zonder partij*, voor een belangrijk deel gericht is tegen wat hij noemt de ‘zwendel met de geest’. De maatregel die hij neemt om de tempel te reinigen, is niet mis: ‘Eén conclusie schijnt mij langzamerhand niet bijzonder gewaagd, laat staan revolutionnair; dat het verschil tussen mens en dier in het belang van een bepaalde grammaticaal geïnfecteerde diersoort is omgeacteerd in een verhouding van “hoger” en “lager”.’¹

Belangwekkender dan de vraag of deze uitspraak aanvechtbaar is - hij is dat natuurlijk, al was het maar omdat ‘hoger’ en ‘lager’ categorieën zijn die aan het hanteren van taal, van ‘grammatica’, gebonden blijven - is die naar het levensbesef waardoor een dergelijke uitspraak bepaald wordt, een uitspraak waarin men zoveel van Ter Braaks sleutelbegrippen terugvindt, zoals het belang, de grammatika, het akteren, de hiërarchie. Al vaak heeft men gekonstateerd (van Marsman tot Borsboom), dat Ter Braak in dit soort uitingen ‘tegen zichzelf in dacht’. Iemand die zozeer afhankelijk is van het wapen van de geest, besteedt jaren van zijn leven aan het ‘ontmaskeren’ ervan, zonder ooit het wapen neer te leggen! De diverse openingen die hij laat, de ‘eenvoudige van geest’ met zijn toespitsing de ‘honnête homme’, de kalender, de nieuwe elite, wekken de indruk, niet meer te zijn dan literaire konstrukties. Op gemakkelijke wijze wordt Ter Braaks inkonsekwentie gedemonstreerd in de opdracht van ‘Een zonde tegen de heilige geest’ (hoofdstuk IV van *Politicus zonder partij*), ‘Aan mijn hond Laelaps’. Wie de naam van zijn hond ontleent aan de griekse mythologie, is

1 VW 3 p 145.

nog niet voor de geest verloren, want hij maakt zichzelf een beetje tot Aktaion, jager op het absolute.¹

Jagen op het absolute, - het is nog niet zo dwaas om Ter Braaks denken zo te kenschetsen, met de aantekening dat ook hier de jager zijn prooi nooit zal kunnen bereiken. In één term gezegd, Ter Braak is een zuiver voorbeeld van de intellectuele nihilist, in de zin van: denker die het geloof heeft verloren, maar gedoemd is te leven binnen een cultuur die zijn normen voor een groot deel aan dat geloof ontleent. Men kan zijn paradoxale houding dan zien als het gevolg van een innerlijk konflikt tussen verlamdend inzicht en vitale drang - de intensiteit is gebleven maar de richting is verloren -, zoals Goudsblom dat doet, of als de botsing tussen een vertikaal ('heilig') en horizontaal ('verzoenend') Christendom, zoals Borsboom stelt, en ik zou niet willen kiezen voor één van de twee interpretaties. Beide zijn zij gebaseerd op de belangrijkste eigenschap van Ter Braaks levenshouding, namelijk dat hij niet eenvoudigweg onverschillig wordt voor de christelijke waarden, maar deze als problematisch ervaart.

Het verlies van het geloof betekent de ontcrachting van een, eenzijdig als christelijk betitelde, hiërarchie. De geest moet zijn plaats afstaan aan het lichaam, - in theorie. Want in werkelijkheid is alles erop gericht om die geest, dat 'wapen van Reinaert', als *biologische* waarde te behouden. Hoe zeer Ter Braak hierin de ontkerstende christen is - het was van Van Duinkerken weinig genuanceerd maar psychologisch handig om hem als ketter te behandelen - bewijst al het feit dat het 'biologische' voor hem samenvalt met het 'persoonlijke'.

Ik geef deze redenering overigens graag voor beter. Voor mij is namelijk de veralgemening van Ter Braaks levenshouding tot een 'crisis van onze cultuur' niet zo zeer onwaar, als wel weinig belangwekkend, zolang er geen aanknopingspunten voor een individueel konflikt te vinden zijn, waardoor het begrijpelijk wordt dat hij zijn persoonlijke tragiek in zó algemene vormen kon projekteren, - vormen die soms de allure krijgen van een weerbarstige kultuurgeschiedenis, dan weer de onwezenlijkheid vertonen van een schimmenspel. Pas als die persoonlijke kern gevonden is, kunnen wij een helderder inzicht krijgen in de draagwijdte van Ter Braaks literaire opvattingen.

1 Natuurlijk zinspeel ik hier op Vestdijks *Aktaion onder de sterren*, dat aan de nagedachtenis van Ter Braak opgedragen werd. Laelaps is de naam van één van Aktaions honden.

De bevrijding uit de vormen

De letter doodt doch de geest maakt levend, in die (christelijke) formule zie ik Ter Braaks verhouding tot de cultuur, en tot het schrijven als zijn wijze van deelnemen aan die cultuur, vrijwel geheel samengevat. Met dien verstande dat men de volle nadruk moet leggen op de noties ‘dood’ en ‘levend’.

Wanneer ik met de botsing tussen leven en dood aankom als ‘diepere’, meer persoonlijke, verklaring voor Ter Braaks literaire houding, heb ik de schijn tegen mij. Wat kan men eerder als algemeen-menselijk betitelen dan juist dit probleem, algemener zeker dan de erfenis van christelijke moraal en organisatie! Het gaat mij dan ook niet om het bestaan van dit biologische konflikt zelf bij Ter Braak, maar om de bijzondere vorm die het bij hem aannam. Kort gezegd: hij speurde dood waar anderen niets, of zelfs leven, zagen.

Wie eenmaal zijn wichelroede heeft afgesteld op het motief van leven en dood bij Ter Braak, vindt heel wat, maar hij moet wel goed opletten. Ziehier wat hij al in *Afscheid van domineesland* schreef¹, na gesteld te hebben dat oorspronkelijkheid ‘de geboorte van een eigen verhouding tot leven en dood’ is: ‘De doordringing van het leven met den dood beteekent de ondergang van de persoonlijkheid in de stof; en dat is de tragedie der persoonlijkheid. Maar de doordringing van den dood met het leven beteekent de herbeleving der stof door de persoonlijkheid, en dit is de eeuwige herrijzenis van het leven in de wisselende vormen der persoonlijkheden.’ Wat is dan ‘vorm’? Het is de bevrozing, de opheffing van alle beweging, de dood van de persoonlijkheid. Wat zich in een blijvende vorm begeeft, kan onsterfelijk worden, maar alleen het dode noemt men onsterfelijk. ‘Individualiteit [d.i. persoonlijkheid] is verzet; verzet tegen het versteende, verzet tegen het gedachteloos aanvaarde, verzet tegen het onpersoonlijke.’² ‘Individualiteit is onderscheiding en ondergang. Collectiviteit is eentonigheid en onsterfelijkheid...’³

De persoonlijkheid kan zich slechts in vormen uiten door zich in het gevaar van de dood te begeven. Zodra de vormen blijvend willen zijn, heeft

1 In: ‘Het schone masker’, van 1927, een essay waarvan alleen al de titel de preokkupatie met ‘schijn’ en ‘wezen’ toont die wij uit Ter Braaks latere essays kennen. Het citaat staat op p 93-94.

2 *Afscheid van domineesland* p 30 (in het stuk ‘Ondergang; over persoonlijkheid en woord’, eveneens van 1927). Dat het lezen van *Prometheus* voor Ter Braak een zelf-ontdekking betekende, is, tegen de achtergrond van dergelijke uitingen, weinig verbazingwekkend.

3 *Afscheid van domineesland* p 36. De invloed van Carry van Bruggen is duidelijk.

de dood overwonnen. De ‘keisteen aanbeddende’ katholiek heult met de dood, de dichter¹ die zich fixeert in vormen heeft toegegeven aan de verleiding van de dood. Leven is zich steeds weer verloren geven aan de vormen, maar meer nog: zich daar steeds opnieuw uit losmaken. Van Duinkerken en Nijhoff (Binnendijk) worden in feite om dezelfde reden bestreden: zij verdedigen het blijvende zelfverlies, de eeuwigheidspretentie, dat is de dood. Wanneer één schrijver in ons land vitalist genoemd mag worden, is dat Ter Braak!

Wat is *Carnaval der burgers* anders dan een dodendans, een allegorie van leven en dood? Het begin van het boek heeft als leitmotiv de verstening. En in het slot wordt de enig mogelijke konklusie getrokken: de ‘bladzijden zijn voleindigd en zij vallen van [de schrijver] af, omdat zij een vorm, een betekenis hebben gekregen.’² Dit prijsgeven van de eigen resultaten, door Ter Braak zo in Nietzsche bewonderd, zal een vast weerkerend programmapunt in zijn werk worden: ‘En daarom: adieu resultaten en argumenten!’³ Resultaten, waarheid, argumenten, het zijn de filosofische pendanten van de blijvende vorm der estheten, waarmee al eerder was afgerekend. Wie ‘le bon genre’ gekozen heeft zoekt naar hen die ‘scheppen als de paddestoelen groeien en zelfs hun scheppingen als doelloos en belangeloos durven zien. [Zij hebben] de schoonheid tot de natuur toe aangedurfd en het leven tot de dood toe uitgeput’⁴, lezen wij tegen het eind van *Démasqué der schoonheid*. Het is een zin waar niets van te begrijpen is als men niet weet dat de in een vorm gefixeerde schoonheid weer gelijkgesteld wordt met de dood.

De samenval van ‘gevormde schoonheid’ en ‘kerk’ als de vertegenwoordigers van de dood in het leven, is al te vinden in het essay ‘Het opium der vormen’ van 1927, - wie denkt bij die titel trouwens niet aan de latere term ‘roes’? Hier wordt de katholiek geworden Cocteau⁵ bestreden in termen

- 1 De sprong van filosofie naar literatuur wordt in ‘Ondergang’ door Ter Braak zelf gemaakt: ‘Ook het woord der poëzie heeft geen hogere en geen geringere waarde dan deze: een beperkte persoonlijkheidsopenbaring te zijn.’ (*Afscheid* p 38).
- 2 VW 1 p 156.
- 3 VW 3 p 94 (In: *Politicus zonder partij*).
- 4 VW 2 p 612. De verdediging van de ‘doelloosheid’ brengt een onverwacht contact tot stand met l’art pour l’art, dat dan ook niet dáárom door Ter Braak bestreden wordt. Cf *Afscheid* p 19: men moet niet vragen naar richting maar zich baseren op een ‘cultiveering der intensiteit’, en *Man tegen man* p 8 (1927): ‘Niets is te aanbidden dan de verterende drift der intensiteit.’
- 5 Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat over het hoofd van Cocteau heen tegen Marsman, met zijn katholiserende neigingen, gepolemiseerd wordt. De preokkupatie van de dichter Marsman met het motief van een zich overgeven aan de dood moet Ter Braaks verzet versterkt hebben.

die zich in dezelfde mate richten tegen de kerk als tegen de ontpersoonlijkte poëzie. ‘Geen wijsheid echter laat zich door wijsheid kennen, dan in den vergankelijken vorm en wie geen bijzondere openbaring aanvaardt, aanvaardt geen onveranderlijke wijsheid. Geen poëzie laat zich kennen als poëzie dan in het vergankelijke materiaal en wie geen mystisch “surplus” aanvaardt, aanvaardt geen “poésie pure”.’¹

De intrigerende vraag komt op, waarom Ter Braak, zozeer vijandig tegenover de gefixeerde vorm², desondanks zijn leven lang bezig is geweest met de bestrijding ervan, en het antwoord kan kort zijn: omdat zijn verhouding tot de ‘vorm’ ambivalent was. De vorm is voor hem de tijdelijke behuizing van de nomadische persoonlijkheid, die zich niet mag overgeven aan de verleiding om zich te vestigen. Maar die verleiding bestaat. Vandaar al in ‘Het opium der vormen’ (1927) defensieve termen als ‘weerbaarheid’, ‘gevaar’, en ook later nog sleutelwoorden als ‘dupe’, ‘grootste risico’.

Das Schöne, das Wahre, das Gute - in die oude trits kan men Ter Braaks verleidelijke vijand (eens een gewantrouwd vriend) herkennen. Over das Gute, de moraal, heeft hij niet veel gezegd; dat had Nietzsche wel volledig afgehandeld. Maar de strijd tegen das Schöne en das Wahre vermoeit hem nooit. Hij heeft er zelfs een programma van gemaakt: eerst de Schoonheid in *Démasqué*, dan de Waarheid in *Politicus*. Uit het *Démasqué* blijkt bovendien al dat het voor hem twee verschijningsvormen van hetzelfde zijn. ‘Aan de sterke eenzijdigheid twijfelt men intuïtief niet, omdat zij voor geen enkele “objectieve” consequentie terugdeinst en haar kracht met “objectieve” meeslependheid laat gelden [...] de eenzijdige stelt geen prijs op het woord “objectief”, omdat hem maar al te goed bekend, is, dat het de durf, het scheppend initiatief, door zijn verlamme toon doet degenereren.’³ De durf, - het doet ons aan Du Perron denken, evenals de waardering voor Debrot's *Mijn zuster de negerin* vanwege de ‘moed tot zijn eigen accent’.⁴

Er is geen waarheid buiten de persoonlijkheid om, maar er is nog wel een waarheidstoon, en ook een waarheidssensatie, die in persoonlijke ‘feiten’ als de reuk en andere lichamelijke omschrijvingen van de intuïtie geloka-

1 *Man tegen man* p 168.

2 Een verklaring van deze extreme reactie op iets dat wij over het algemeen abstrakt zullen zien, namelijk het *begrip* vorm (een uitzonderlijk concreet beleven van dit en sommige andere abstracte begrippen, met andere woorden), ligt niet op mijn weg maar op die van de psycholoog.

3 VW 2 p 620.

4 VW 5 p 581.

liseerd wordt. Zo'n woord als 'reuk' is geen relativering van de waarheidssensatie maar integendeel de konkretiserende omschrijving van wat op zichzelf vaag maar onafwijsbaar is.¹

Een termengebruik van dit soort verraadt de absolutist, die niet met de partiële waarheden wenst te opereren waar de wetenschapsman genoeg mee neemt (maar die wordt dan ook als 'specialist' afgewezen). Objektiviteit dus die geen objektiviteit wil zijn, 'objektiviteit', - het is kenmerkend voor de wijze waarop Ter Braak vrijwel al zijn termen hanteert. Voordat ik aan een bespreking van zijn denkbeelden over het fenomeen literatuur (poëzie) kan beginnen, moet ik de manier waarop hij de taal ziet en gebruikt beschrijven.

De taal

Zoals zoveel schrijvers in die periode hield Ter Braak er een soort taaltheorie op na. Kort samengevat komt die hierop neer: de woorden zijn niet in staat om werkelijkheden uit te drukken, maar functioneren slechts als signalen; 'woorden [hebben] de schijn van *realiteit*, terwijl zij slechts *tekenen* zijn van realiteit en derhalve beter geschikt zijn om realiteit te *verbergen* dan te onthullen' etc.² Vandaar bijvoorbeeld het 'schrijven voor vrienden', vandaar ook een mededeling als deze: 'voor alles rook ik mijn vijanden, aan hun stijl, hun wijze om met het papier gemene zaak te maken, voor alles boezemde niet hun argumentatie, maar hun ganse bestaansmodus mij weerzin in, zodat ik mijn stelling al had ingenomen, eer ik nog één argument verstandelijk had geanalyseerd.'³

Het tekortschieten van de taal, het is een thema dat al heel vroeg bij hem opduikt, aanvankelijk nog in optimistische vorm: 'In het woord, in het beeld, wordt het onzegbare gezegd en betrekkelijk gemaakt.'⁴ Waar Ter Braak later anders over gaat denken, is niet dat het woord het onzegbare *wil* uitdrukken, maar dat het dit ook zou *doen*. De notie 'betrekkelijk gemaakt' gaat al gauw over in 'ontkracht'. Het onzegbare is niet in woorden te vangen, behalve door 'het accent' waarmee de woorden gebruikt wor-

1 Het gebruik van woorden als ruiken en proeven lijkt 'biologisch', en daardoor relativierend ten aanzien van geestelijke waarden, - lijkt, want in werkelijkheid is hier dunkt mij sprake van een geheel theoretisch gebleven loslaten van het waarheidspostulaat. De waarheidssensatie blijft blijkbaar onverminderd zijn werking uitoefenen, en wordt geëndosseerd aan die zintuigelijke functies die bij het schriftelijke contact principieel *niet* ingeschakeld worden.

2 VW 4 p 164.

3 VW 3 p III (*Politicus*).

4 *Afscheid* p 147 (over Adwaita).

den, en alleen voor ‘vrienden’. ‘Geen woord is in staat, de spanning vast te houden, die men *Leven* noemt; immers ieder woord, opgestegen uit de burgerlijkheid der taal, drukt slechts een beperktheid uit, vertegenwoordigt in zijn burgerlijkheid een grens.’¹ Vertaald in de termen van wat ik Ter Braaks fundamentele probleem genoemd heb - het emphatische gebruik van *Leven* geeft mij daartoe de gelegenheid - wordt dit: in de dialektiek van leven en dood, vervult het woord dezelfde dubbelfunctie als iedere andere vorm. Het is nodig om ‘de spanning die men leven noemt’ tot uitdrukking te brengen, maar niemand kan die spanning blijvend fixeren zonder het leven te verstikken. In de gefixeerde taal (het gedicht bijvoorbeeld) is het wezenlijke, het onzegbare, niet aanwezig, het is er hoogstens in te raden. Vooruitlopend op wat ik hierover later zal zeggen, wijs ik op de vèrgaande konsekventies die dergelijke opvattingen over de taal hebben voor de poëziecriticus.

De remmende werking van Ter Braaks denkbeelden over de taal wordt door de taalkundige J.G. Kooij met zoveel woorden gekonstateerd. ‘Uit de evidentie dat de dichter dezelfde taaltekens als de melkboer moet gebruiken trekt hij de veel minder evidente conclusie dat de “emotionele lading”, de waarde van het kunstwerk als kunstwerk, niet toegankelijk is via de semantische structuur. Daarmee wordt die lading wel erg moeilijk toegankelijk, en gaat de intuïtie voor wat wel en niet de moeite waard is noodzakelijk een overheersende rol spelen.’² Dat het niet om een voorbijgaand verschijnsel gaat, bewijst alleen al de blijvende preokkupatie met het karakter van de taal, bij Ter Braak.³

1 VW 1 p 17 (*Carnaval*).

2 J.G. Kooij in *Merlyn* 3/1 p 64-65. Ook P.H. van Huizen wijst op het z.i. ongemotiveerde wantrouwen tegenover de literaire taal, en zijn notitie sluit nauw aan bij wat ik als de persoonlijk gekonditioneerde basis van Ter Braaks taalopvattingen beschouw: ‘Ter Braak’s wantrouwen tegen de taal als overgeleverd aan abstractie, conventie en begrip, als een medium dat de ontkrachting is van haar eigen inhoud, een wantrouwen dat ongegrond is omdat juist door de specifieke aard van haar taalgebruik, dat anti-conceptueel is, presentatie in plaats van discours, de literatuur zich aan de polariteiten van passie en conventie, klank en begrip onttrekt’ etc. (*Hollands Weekblad*, 3de jg, nr 132, p 15 eerste kolom).

3 ‘Niettemin is het opvallend dat ook in zijn latere werk “woord”, “taal”, “grammatika” trefwoorden blijven en dezelfde, ten dele relativiserende, ten dele mythologische en in feite zeer emotionele, redenering over de taal wordt gevolgd’. (J.G. Kooij, *Merlyn* 3/1 p 66). De nadruk die Kooij legt op het emotionele in Ter Braaks redenering, lijkt mij, na wat ik opgemerkt heb over de leven - dood problematiek, juist.

Dat dergelijke ideeën over de taal een schrijver voor haast onoverkomelijke moeilijkheden stellen, spreekt vanzelf, tenminste als die schrijver zo overwegend met *begrippen* werkt als Ter Braak, en zozeer op *overtuigen* uit is. De oplossingen die Ter Braak voor het dilemma, dat de woorden nooit de ‘ware’ inhoud kunnen overbrengen, heeft gezocht, zijn niet enkelvoudig, maar één eigenschap blijft zijn taalgebruik kenmerken: de voorkeur voor een dialektische formuleringswijze. *Het carnaval der burgers* is zelfs geheel daarop gebaseerd, en daar al zien wij hoe de als polair gehanteerde begrippen ‘burger’ en ‘dichter’¹ elkaar tenslotte doordringen. Ter Braak heeft zijn latere boeken tegenover *Carnaval* gesteld als na-Nietzsche tegenover Hegel (en Schopenhauer), - ten onrechte dunkt mij, want zijn gebruik van termen en begrippen blijft altijd dialektisch. Wel, inderdaad, kan men van een terbraakse versie van de dialektiek spreken, die voortvloeit uit zijn hantering van de taal, en die hierop neerkomt: ieder begrip wordt ‘bijgeladen’ met zijn tegendeel, zodat de kern ervan opschuift naar een punt halverwege de twee. Deze wijze van omgaan met de taal noemde Ter Braak: het humoristisch gebruiken van de woorden, en de daaruit resulterende geklausuleerde waarheden noemde hij paradoxaal. Enkele voorbeelden, uit vroeger en later werk, om aan te tonen dat het hegeliaanse denkpatroon op dit punt - en zoals wij nog zullen zien niet alleen op dit punt - Ter Braak nooit verlaten heeft.

Uit ‘Ondergang’ (1927): ‘want aan deze eeuwigheid is de beproeving der vergankelijkheid niet voorbijgegaan...’²

Politicus zonder partij (1934); ‘Ik ken niet langer waarheid, ik ken nog slechts domheid; en ik ken een bijzondere vorm van domheid met andere belangen dan de andere dommen, die ik intelligentie heb genoemd.’³

Idem: ‘De psychologen *par droit de naissance* vermijden het quasi-diepe systeem, blijven aan de oppervlakte, zolang zij kunnen, en zelfs de diepte wordt hun tot een soort oppervlakte.’⁴

Van oude en nieuwe christenen (1937): De nuance telt slechts ‘in het licht van de

1 VW 1 p 26: ‘de burger als de pool der onpersoonlijkheid’, ‘de dichter als de pool der persoonlijkheid, als de verbeeldingsrichting’. *Carnaval* werkt in zijn dialektische gelijkensvorm de denkbeelden van het interessante essay ‘Ondergang’ (1927) uit. Deze studie is gebaseerd op de opeenvolgende behandeling van ‘persoonlijkheid’ en ‘woord’, en de wederzijdse doordringing van deze twee, waarover ik hierboven reeds heb geproken. Men kan dit essay een abstract voorspel van de vorm - vent polemieek noemen.

2 *Afscheid* p 61.

3 VW 3 p 66.

4 VW 3 p 76. Ik weet dat dit de parafrase is van een uitspraak van Nietzsche, maar dat doet aan het hegeliaanse schema niets af.

eenvoud-*achter-de-nuance*'.¹ Het, door Ter Braak zelf gekursiveerde, woord 'achter' geeft mij de gelegenheid tot een visuele omschrijving van wat hij met zijn termen doet. Hij 'kijkt er omheen', en wat hij 'erachter' ontdekt is het tegengestelde; vervolgens verplaatst hij de focus naar een punt achter de gebruikelijke betekenis, in de richting van de tegenstelling. Natuurlijk wordt het op deze wijze onmogelijk om zonder reserve de gewone woorden² te blijven gebruiken in die gevallen dat zij een bijzondere rol te vervullen krijgen. Vestdijk formuleert het op analoge wijze: 'Voor den zelfstandigen denker is al spoedig het punt bereikt, waar hij "achter" de taal terechtkomt, en zich in de taal nog slechts door ontkenningen [...] zal weten uit te drukken'³ en: 'voor essayisten als Ter Braak, die zich aan de levende beweging van het denken overgeven zonder houvast in dogma, systeem of vaste definities, [worden] de taalmiddelen al spoedig te onnauwkeurig, zoodat zij zich gedrongen zien te gaan werken met begrippen "tusschen aanhalingsteekens". Deze aanhalingsteekens, die men bij Ter Braak niet alleen in overdrachtelijken zin vaak aantreft, [...] vervullen de rol van waarschuwing, van negatieve waarschuwing vooral: zoo is het *niet* bedoeld.'⁴ In Ter Braaks eigen termen geformuleerd, kan men tenslotte zeggen: ook van de woorden zoekt hij 'het tweede gezicht'.

De karakteristiek van Vestdijk is positief, maar er is niet zo veel voor nodig om er een negatieve kritiek van te maken. Wanneer men in *Van oude en nieuwe christenen* leest: 'Subtiliteit, die voor subtiliteit geen respect heeft, gaat hun te ver'⁵, heeft men, heb ik althans, de neiging te vragen hoe subtiliteit anders bestaan kan dan door te zijn, en derhalve 'de' subtiliteit te respekteren. Tenzij men het 'geweten' van de subtiële schrijver erbij wil halen, wat mij bij Ter Braak nog zo gek niet lijkt. De terbraakse humor, het hanteren van woorden-met-een-knipoog, 'zoals ze niet bedoeld zijn', gaat dan bijzonder veel lijken op andere verzoeningsvormen van 'gedrag' en 'geweten', zoals de *reservatio mentalis*.⁶

1 VW 3 p 202.

2 Volkomen terecht spreekt Drion (*Het conservatieve hart* p 86) van Ter Braak als behorend tot de auteurs die 'gewone woorden op ongewone wijze gebruiken'. De karakteristiek van Forum als beweging ten gunste van het gewone woord (Gomperts) wordt in dat licht hachelijk.

3 *Muiterij tegen het etmaal II* p 176.

4 idem p 178-179. Hermans gaf niet voor niets aan zijn tirade tegen Ter Braak de titel 'Denken tussen aanhalingstekens' (*Mandarijnen op zwavelzuur* p 56 vlgg).

5 VW 3 p 201.

6 Een duidelijk voorbeeld van de verwantschap tussen Ter Braaks 'humor' en de *reservatio mentalis* is het volgende: 'Wie eenmaal aan het aesthetisme toe is geweest, draait het aesthetisme niet de rug toe, maar gaat door het aesthetisme heen [? soortgelijke pathos-formules zijn legio], alle onderscheidingen meedragend, die de aestheten hun hebben leren kennen; maar nu met meer humor tegenover het gewicht dier onderscheidingen.' (VW 2 p 602-603, *Démasqué der schoonheid*, 1932).

Dat ook voor anderen, die dichters bij Ter Braak stonden, juist deze trek van zijn denken vaak onaanvaardbaar was, wordt op komische wijze duidelijk gemaakt door Du Perrons reactie op de bekende redenering in *Politicus zonder partij*: ‘Als men er eenmaal oog voor heeft, vindt men het geniale in de bekrompenste dorpsnotaris’.¹ Du Perron wil daar helemaal geen oog voor hebben, en als om te bewijzen dat het schrijven voor vrienden vaak meer een illusie is dan een werkelijkheid, attakeert hij Ter Braak in een brief: ‘Een op den kop gezetten notaris *is* geen notaris. Dit is weer die goochelpartij waarbij een avonturier eigenlijk een huisvader is en een pastoor een eroticus.’²

Dat Du Perron hier de vinger legde op de wonde plek in Ter Braaks woord-tactiek (het woord genie impliceert een hiërarchisch oordeel dat niet op de kop gezet kan worden zonder op het beslissende punt van inhoud te veranderen), wil ik tenslotte met een sprekend voorbeeld aantonen. Het is gekozen uit *Démasqué der schoonheid*, dat een rijke mijn voor dit type redeneringen is. ‘Als men tegen de musicus zegt, dat zijn kunst niets anders [!] is dan een speculatie op de lawaai-instincten, haalt hij de schouders op, medelijdend glimlachend of geïrriteerd.’³ Ik kan met de beste wil niet zien hoe iemand die musicus ongelijk zou kunnen geven. Lawaai is per definitie geluid dat voor het menselijk oor ongeordend is, muziek zou men kunnen beschrijven als ordening van klanken. De simpelste begripsomschrijving zou Ter Braak al hebben gedwongen tot andere formuleringen.

En daar komt het natuurlijk op aan. Ter Braak weigert, uitdrukkelijk, iedere begripsomschrijving. Waarom? In de karakteristiek van Vestdijk die ik hierboven geciteerd heb (p 420) staat een woord dat mij onthullend lijkt: onnauwkeurig. De gewone taal is niet nauwkeurig genoeg; hij kan de waarheid, die achter of tussen de woorden, in de ‘toon’, in het ‘accent’, in de aanhalingstekens, ligt, niet vastleggen. Woorden moeten daarom iets

1 VW 3 p 165.

2 Briefwisseling II p 116 (22 juli 1933). Du Perron viel hier een puur voorbeeld aan, maar hij had ook alle andere door mij geciteerde gevallen kunnen nemen. Het was misschien vooral de keuze van de notaris als genie-op-de-kop waardoor *zijn* ontmaskeringsdrift in beweging kwam ... Heel treffend is de impliciete verwijzing naar in de psychologie gebruikelijke verwante oplossingen voor de eenheid-der-tegengedelen: overkompensatie, verdringing etc.

3 VW 2 p 623.

anders doen dan hun betekenis overdragen: ‘deze toevallige termen [carnaval, burger, dichter] moesten [de schrijver] ontvoeren uit de wereld, waar zij als dogmatische formules van kracht waren, als onveranderlijke waarden golden.’¹ De geest zal zich steeds moeten ontdoen van de letter die doodt, de inhoud moet zich vrijmaken van de vorm, de betekenis van het woord. Is het wonder dat Van Vriesland sprak van “‘l’art pour l’art” toegepast op de redekunst’² en Drion van ‘een woordkunstenaar, een illusionist met woorden’?³

Deze laatste karakteristiek impliceert een eigenschap van Ter Braaks taalgebruik die men paradoxaal zou noemen als dat in een bespreking van Ter Braaks denkbeelden niet misverstand zou wekken: de extreme waarde die Ter Braak aan woorden hechtte. Het is al vaak opgemerkt, maar daarom niet minder waar, dat hij bepaalde handwoorden soms jaren lang als een sesam-open-u hanteerde; ik noem alleen maar belang, ressentiment⁴, honnête homme, zindelijkheid, menselijke waardigheid. Mogelijk kan men de verklaring van dit vaak monomane gebruik van handwoorden zoeken in het feit, dat het nu eenmaal onmogelijk is om de *hele* taal, alle woorden tegelijk, zozeer op losse schroeven te zetten als Ter Braak, terwille van een niet erkend waarheidsgebod, noodzakelijk achtte. Daarvoor worden enkele woorden uitverkoren, en deze worden eerst uitgebreid met parafrases omspeeld, aangezien definiëren nu eenmaal uit den boze is. Daarna hebben zij een geheel nieuwe, zelfs heuristische, kracht gekregen, - voor de schrijver. Dat niet alle lezers die kracht mee-ervaren, bewijst een geïrriteerd maar loyaal stuk als dat van Drion, die spreekt van ‘woord-fetichisme’ en ‘neiging zich door woorden te laten meeslepen tot denk-slordigheid’.⁵ Ook Marsman, vriend en tijdgenoot toch, kenschetst het redeneerproces bij Ter Braak als volgt: het voortduwen van ‘paradoxale

1 VW 1 p 155.

2 *Onderzoek en vertoog I* p 248. Zie ook hierboven p 415, noot 4.

3 *Het conservatieve hart* p 96.

4 Een voorbeeld van de last die één woord te dragen kan krijgen: ‘Niet alleen het ressentiment, dat naar de *naam* ressentiment luistert, is ressentiment; de combinatie van recht op alles en bereikbaarheid van weinig, die de wrok doet ontstaan en daarmee de spanning, nodig om een ondergrondse actie te ontketenen tegen de overvloed, heet in de wetenschap b.v. “objectiviteit” en in de kunst “l’art pour l’art”.’ (VW 3 p 363, *Van oude en nieuwe christenen*). Over de *feiten* zeggen dergelijke reductieve handwoorden uiteraard niets meer. Wat, bijvoorbeeld, betekent de karakteristiek van Céline als ‘matig, geen calender’? (*Briefwisseling Ter Braak - Du Perron II* p 196, 23 oktober ‘33). Céline is wel de laatste die een koningskind, een ‘schoon menselijk wezen’ wilde zijn!

5 *Het conservatieve hart* p 86 en 86 noot.

invallen, met een hardnekkigheid waarbij hun oorspronkelijke kracht (die vrijwel steeds de betekenis heeft van een tegengif) stelselmatig bezwijkt'.¹ Om de lezer de volle gelegenheid te geven, zijn positie in deze kwestie van het taalgebruik te bepalen, geef ik gaarne het laatste woord hierover aan Ter Braak zelf, in een citaat dat hem volledig kenmerkt, maar aan de hand waarvan de bezwaren van zijn tegenstanders niet minder volledig uitgesproken zouden kunnen worden:

'Wie al redenerend de woorden tot het uiterste drijft, komt op een gegeven ogenblik tot de ontdekking, dat ieder begrip omslaat in zijn tegendeel: "zijn" en "niet-zijn", "waarheid" en "onwaarheid", al deze woorden houden op tegenstellingen te zijn. [Woorden zijn slechts hulpmiddelen; zonder systeem wordt men echter een warhoofd.] Het systeem zelf is hier een paradox geworden; want slechts aan de toon van de systeembouwer zal men voortaan trachten te raden, of hij het woordencomplex al dan niet gebruikt met de innerlijke bereidvaardigheid het als tijdelijke "kristallisatie" te laten vallen, wanneer het aan geen persoonlijke werkelijkheid meer ... beant "woordt".'²

Vorm en inhoud

Als Van Vriesland over *Démasqué* schrijft: 'Ter Braak's ganse betoog is gegrond op de verloochening [...] van de oude, eenvoudige en onweerlegbare waarheid der Tachtigers, dat vorm en inhoud één zijn'³, heeft hij gelijk, maar het is een gelijk dat volledig langs Ter Braak heengegaan moet zijn. Voor hem had vooral het begrip 'vorm' een andere, emotioneel sterker geladen, waarde dan voor zijn tijdgenoten. Vorm is niet de zichtbare verschijning van de levende inhoud, maar vorm is: de sintel, die hoogstens verraadt dat er vuur geweest is. En dat de opvatting van inhoud als (bijvoorbeeld) een in een vorm gekontinueerd moment van leven, voor Ter Braak een *contradictio in terminis* was, spreekt na het voorgaande vanzelf. De ware inhoud is de persoonlijkheid, steeds op drift, nimmer blijvend in vormen te vangen; men kan aan de sintels *vermoeden* van welke aard het vuur was, meer niet. Wie inhoud en vorm één noemt, negeert dat de in een vorm gekluisterde persoonlijkheid zichzelf niet meer is, in de verstarring van de dood is ondergegaan. En dat is wat de verdediger van 'l'art pour l'art, de 'beroepsdichter' doet. Hij 'verheerlijkt [...] de stof, waarin werd

1 Ter Braak VW 4 p 891, tijdens de 'roes-diskussie'.

2 VW 3 p 458-459 (1935, n.a.v. Chesterton).

3 *Onderzoek en vertoog I* p 242.

uitgedrukt, als de uitdrukking zelve.’¹ Al in *Carnaval* wordt ‘de schoonheid’ losgemaakt van het ‘gekanoniseerde schone objekt’, een stelling die in *Démasqué* zelfs een van de hoofdthema's is geworden.² Kortom, kunst als zichtbaar verschijnsel is niet een ‘vat van leven’ maar is aan het leven vijandig: ‘Hoe lang nog, in één woord, moet de kunst (knapheid) boven het leven (standpunt) worden verheven?’³ Wie de kunst voor het leven aanziet, neemt de schijn voor het wezen, de vorm voor de persoonlijkheid (zó geladen is voor hem de tegenstelling vorm - vent, die voor anderen waarschijnlijk nauwelijks betekenis had), hij verkiest het masker boven het gezicht.

Konsekwentie: de schrijver die zijn vormen naar voren schuift, verbergt zich, maskert zich, speelt toneel. ‘Het *l'art pour l'art* is een zuivere acteurstheorie: leer u anders voor te doen, dan gij zijt, en verberg de mens achter een masker! De vormverheerlijking niet anders: speel uw rol perfect en men zal u voor uw bijzondere opperhuid verslijten! [...] Met opzet maken de kunstenaars het de leek moeilijk, met hen van mens tot mens te verkeren [...]. Ik herinner mij dan ook levendig, dat alle kunstenaars, die ik ontmoette, mij op een enkele uitzondering na tegenvielen [...]. Langzamerhand drong het tot mij door, dat deze magiërs mij één ding met geweld hadden doen vergeten: dat men, zolang men op aarde is, met *mensen* te doen heeft, dat het kunstwerk maar één van de vele middelen is om mensen te leren kennen, en dat het zeker één van de meest misleidende middelen is.’⁴ Het gebrek aan logische samenhang springt in het oog. Eerst wordt van het kunstwerk geëist dat het onbelemmerd toegang geeft tot de kunstenaar, vervolgens wordt een motie van wantrouwen tegen dat kunstwerk aangenomen omdat het een ‘misleidend’ kontaktmiddel is! Vervolg van het citaat: ‘Daarom heeft mijn belangstelling voor brieven en portretten langzamerhand een deel van mijn “litteraire” belangstelling opgeslorpt!’⁵

- 1 VW 1 p 126. De formulering is opvallend platonisch; bij een bestudering van Ter Braaks denken over taal en wereld zou deze platonische component ongetwijfeld een sterke nadruk moeten krijgen.
- 2 Het is merkwaardig dat in dat boek wèl de tegenstelling natuur - kunst geponereerd wordt (om tot een synthese gebracht te worden natuurlijk), maar dat de gedachte niet bij Ter Braak opkomt dat zijn stelling: ‘schoonheid is geen eigenschap der dingen’ mogelijk zijn inhoud verliest als het om ‘kunstdingen’ gaat. Bij een niet al te enge definitie van ‘schoonheid’ ligt dat toch voor de hand.
- 3 *Man tegen man* p 34 (1928, n.a.v. Carry van Bruggen).
- 4 VW 3 p 52 (*Politicus*).
- 5 Donker had zeker geen ongelijk toen hij n.a.v. *Démasqué* schreef: ‘Het vormbeginsel bestrijden is de kunst zelf bestrijden’ (*Ter zake* p 93), maar dat is precies wat Ter Braak wilde!

Zoals de kunst, althans op het moment dat dit geschreven werd (1934), op zichzelf al een verdacht verschijnsel was, zo werd ook de kunstenaar met argwaan behandeld: ‘Want welke goddelijke wet bestaat er, die ons verbiedt, de kunstenaar als mens, als homo sapiens of insipiens, als getuige te dagvaarden, wanneer men het over zijn werk heeft? Welke reden heeft de aestheet, om het persoonlijk leven van de kunstenaar met alle geweld weg te moffelen [...]. De enige eis, die men kan stellen, is: dat de kunstenaar zich niet achter *de* kunst verschuile, als hij zich heeft te verantwoorden; dat hij zijn kunst verdedige als een integrerend *onderdeel* van zijn chronique scandaleuse.’¹ Dagvaarden, verantwoorden, verdedigen, men ziet waar de kunstenaar zit: in het verdachtenbankje.

De strafbare delikten zijn voor Ter Braak: zich achter het kunstwerk verschuilen, de persoonlijkheid door het talent laten overheersen, estheet zijn, zijn ik niet inzetten. Enkele vonnissen:

Kafka's proza ‘munt uit door een soberheid en een verfijning, die deze schrijver tot een aestheet zouden stempelen, als hij niet vóór alles een grote persoonlijkheid was.’² Vrijspraak.

‘Vestdijk nu heeft eerder te veel dan te weinig talent, en de vraag wordt dus deze: hoe zal deze persoonlijkheid het klaarspelen zijn talent de baas te blijven?’³ Voorwaardelijke veroordeling.

‘De objectiviteit van Flaubert is Vestdijk vreemd; in *beide* genres [historische en autobiografische roman] is hij met de inzet van zijn ik onmiskenbaar duidelijk aanwezig.’⁴ Vrijspraak van Vestdijk, veroordeling van Flaubert.

Intussen zijn wij ongemerkt overgegaan op Ter Braaks kritische normen, maar zo ver zijn wij nog niet. Eerst moet er meer gezegd worden over de wijze waarop speciaal de dichters in Ter Braaks ogen ‘strafbaar’ zijn.

Konkluderend over de vorm - inhoud problematiek nog dit. De lezer heeft ongetwijfeld al gekonstateerd dat het begrip ‘persoonlijkheid’ niet alleen vaag blijft, maar voor twee volkomen verschillende verschijnselen gebruikt wordt: enerzijds voor het element leven tegenover de vorm die de (tijdelijke of blijvende) dood is, en anderzijds voor een uitzonderlijke,

1 VW 2 p 625 (*Démasqué*). Dat Ter Braak zelf het hele probleem opnieuw stelt en zijn eigen oplossing ontkracht door te verklaren dat dit nu ook weer niet betekent ‘dat men de chronique scandaleuse van de kunstenaar moet publiceren, om de gehele mens te *vulgariseren*’, wil ik hier alleen maar terzijde konstateren. Het heeft weinig zin om de vaart van Ter Braaks betoog steeds weer met vragen te onderbreken.

2 VW 4 p 101.

3 idem p 246.

4 idem p 249.

duidelijk omlinjnde houding tegenover het bestaan, en in die laatste betekenis kan men het woord misschien het beste omschrijven als: de man wiens ideeën zijn ‘privé-bezit’ zijn.

Het woord ideeën gebruik ik niet terloops. Hoewel ik er later op terugkom, geef ik hier nog enkele citaten, om te laten zien hoe zeer Ter Braak als criticus een ideeënjager was:

‘Ik zoek de mémoires op, omdat ik de spijsvertering der ideeën wil zien onder de schijnsolide, glanzende opperhuid van het werk, omdat het werk altijd meer verbergt dan het onthult, wanneer men het neemt als werk en niet als masker.’¹ En, na vastgesteld te hebben dat natuurlijk Shakespeare en Vondel beiden een ‘inhoud’ en een ‘vorm’ hebben, in 1937 nog steeds dit: ‘naarmate Vondel groeit naar zijn volmaaktheid, wordt hij meer en meer een verheerlijker in taal van gangbare, conventionele ideeën, waaraan hij zich zonder twijfel te kennen onderwerpt; naarmate Shakespeare groeit naar zijn volmaaktheid, wordt hij meer en meer een scepticus, die zich van het (voor een groot deel van zijn publiek) ondoorgroendelijk taalmasker bedient om de gangbare, conventionele ideeën [...] in hun tegendeel te doen verkeren.’²

Van Duinkerken schreef eens: ‘[Ter Braak] zag en vereerde de persoonlijkheid als iets, dat ver boven het persoonlijke uitgaat, hoe zonderling dit ook zal klinken. Zijn belangstelling voor de persoonlijkheid was zijn belangstelling voor de waarheid.’³ Het klinkt niet zo zonderling als Van Duinkerken vermoedde, minder in ieder geval dan menige andere opmerking van hem over zijn trouwe tegenstander.

De sierdichters, poëzie als roes

Ter Braaks *Prisma*-bespreking verraadt in zijn luchtige spitsheid weinig van de emotionele betrokkenheid die men toch wel mag aannemen. Die komt pas duidelijk aan het licht in het essay waarin hij zijn eigen ‘leer’ uitgebreid uiteengezet heeft, *Démasqué der schoonheid*. Hier en daar doet dat de lezer, die bepaalde taboes niet met de schrijver deelt of gedeeld heeft, aan als een duivelbezweering. ‘Zo zwaar drukt de vrees voor een term, waarvan men eens de bevrijdende kracht onderging, dat men voor een willekeurig teken van zes letters: dichter, bijna zijn bewondering voor een *persoonlijkheid*

1 VW 3 p 19.

2 VW 6 p 340. De laatste wending is als karakteristiek van Shakespeare minder overtuigend dan als indikator van Ter Braaks waardeschaal.

3 In Thomas Mann e.a., *Over Menno ter Braak* p 16.

[namelijk Dèr Mouw] zou hebben verkleind!’¹ Ik neem aan dat het vele andere lezers vergaat als mij: deze zin is als feitelijke mededeling zo weinig toegankelijk dat ik hem alleen maar bij stukjes en beetjes kan lezen (en daarbij zijdelings constateer dat het woord dichter niet zes maar zeven letters telt). Wat het meeste opvalt, is dat het dichterschap blijkbaar niet een essentiële eigenschap van de persoonlijkheid is, maar een incidentele. ‘Van dit standpunt bekeken is de poëzie een betrekkelijk toevallig talent [...] als wij de poëzie onder deze gezichtshoek waarnemen, interesseert ons de man achter de poëzie oneindig meer dan de verzenmaker, die beter of slechter schrijft.’² ‘Het is volstrekt niet ondenkbaar, dat er dichters leven of geleefd hebben, die een enorme oogst van sublieme verzen hebben gegeven ... en eigenlijk [!] tamelijk onbeduidende personages zijn of geweest zijn.’³ Imaginaire gevallen als bewijs voor een these! Dat iemand, die sublieme verzen schrijft, *dus* geen onbeduidend personage kan zijn, komt bij Ter Braak niet op, - als het om poëzie gaat. Want wanneer anderen variaties van ditzelfde standpunt ten beste geven aan de hand van proza (over Multatuli bijvoorbeeld), zien wij Ter Braak in het geweer komen omdat hij de scheiding van mens en schrijver onaanvaardbaar acht.

Vanwaar deze bijzondere - zij het negatieve - positie van de poëzie in Ter Braaks waardenstelsel? Die vraag lijkt mij niet zonder psychologische spekulaties over zijn geestelijke ontwikkeling⁴ te beantwoorden. Liever echter dan mij aan deze achtergronden te wagen, geef ik een beschrijving en analyse van de denkbeelden zelf.

In *Démasqué* heeft Ter Braak zijn bezwaren tegen de kunst in het algemeen - of, als men wil, tegen de overschatting daarvan - uitgesproken. Dat was in zijn ogen blijkbaar het meest noodzakelijk. ‘Het wantrouwen in de kunst te herstellen: dat is een eerste gebod.’ En hoe moet dat gebeuren? ‘Daartoe behoeft men het groundbegrip, dat de kunst niets anders is dan een doorgangshuis tussen snuiven en denken, dat zij een risico is tussen zintuigelijke naïveteit en begripsverdorring.’⁵ Zonder voetnoten, die de lezer zelf moet aanbrenge, en die helemaal niet erg voor de hand liggen (zoals:

1 VW 2 p 604 (*Démasqué*, 1932).

2 VW 5 p 14 (nov. '33).

3 ibidem.

4 Zoals: de poëzie kreeg van Ter Braak aanvankelijk een te zware last te dragen, namelijk het overnemen van de metafysische taak die religie en filosofie niet bleken aan te kunnen. Zoiets althans vermoedt men, wanneer men leest: ‘een probleem van metafysische allure is deze cantilene [Vera Janacopoulos] voor mij evenmin, en evenzeer, als Speenhoffs lied van de Bergse plas.’ (VW 2 p 607). Ik kan mij geen bestaande tegenstander voorstellen die het omgekeerde zou beweren.

5 VW 2 p 640-641.

‘zintuigelijke naïveteit’ heeft de konnotatie van ‘leven’, ‘begripsverdorring’ die van ‘dood’), is deze uitspraak rijkelijk vaag. Wat bedoeld wordt, moet de lezer eerder ‘voelen’ dan begrijpen, en mijn interpretatie die inhoudt dat ook ditmaal kunst weer gezien wordt als de tijdelijke fixatie van het bewegende leven, een vastlegging die een ‘risiko’ genoemd wordt omdat hij door de verleiding van het willen-blijven bedreigd wordt, deze interpretatie is ongetwijfeld niet de enig mogelijke. Aan de andere kant kan de lezer een dergelijke wending niet ongeïnterpreteerd laten staan. Het woord *grondbegrip* is derhalve bepaald te nadrukkelijk.

Maar goed, tegenover de kunst past argwaan, en voor geen kunst geldt dat zozeer als voor de poëzie. De dichter maakt gebruik van woorden, die op zichzelf al onbetrouwbaar zijn omdat zij dienstig gemaakt kunnen worden aan waarheidspretenties, en hij doet dat bovendien nog zo dat het pretenderen van waarheid, het suggereren van werkelijkheid zèlf zijn doelstelling is. De dichter exploiteert, kortom, het bedrog der woorden.

Tot nu toe heb ik gesproken over Ter Braaks denkbeelden over *de* poëzie. Het is evenwel een bekend feit dat hij zelf een onderscheid maakte tussen twee soorten poëzie: ‘Deze poëzie [van Leopold] is allerm minst filosofische poëzie, zoals b.v. die van Dèr Mouw; tussen het leven (de “bedoelingen” van de dichter¹) en het gedicht, zoals dat aan ons verschijnt, ligt de omzetting van gevoelens tot woordceremonieel, en daarom noem ik de poëzie van Leopold een van de zuiverste voorbeelden van *sierpoëzie*’.² Kenmerkend voor de sierdichters is: ‘deze mensen drukken hun gevoelens dus niet uit op de wijze van de mededeling, maar zij doen een beroep op alle functies van de taal, die *buiten* de simpele mededeling liggen: de beeldende, de muzikale, de associatieve functies, kortom op alle eigenschappen van de taal, die haar tot een ceremoniële handeling tussen mensen maken’.³ Ook de gedichten van Anthonie Donker worden als sierkunst getypeerd. Nadat hij Donker ‘een geboren dichter’ heeft genoemd, vervolgt Ter Braak: ‘Bij een vergelijking met Dèr Mouw is echter wel een andere vraag van groot belang, en wel deze: hoe is dit dichterschap uit het persoonlijk leven voortgekomen? En dan vinden wij een merkwaardige tegenstelling; terwijl Dèr Mouws poëzie de directe weerslag geeft van een levensloop vol conflicten en problemen, dient de poëzie van Donker veeleer om te *versieren*. [...] De

1 Deze gelijkstelling van ‘de bedoelingen van de auteur’ met het geladen begrip ‘leven’, is een sterke steun voor mijn later volgende betoog op p 434-437 over de identifikatie van de criticus met de schrijver.

2 VW 4 p 73.

3 idem p 74.

charme van poëzie als die van Donker is juist, dat zij vergeten laat en dus *verbergt*, dat er ook nog zoiets als consequentie, denken, waarheidsdrift à la Dèr Mouw bestaat'.¹ 'Charme' heeft hier nog iets van hekserij, van bekoring in de katholieke betekenis.

Verbergen, verstoppen, maskéren, het zijn de negatieve oordeelswoorden van Ter Braak die aangeven hoe argwanig hij tegenover de 'sierpoëzie' staat; de criticus moet er als wapenen tegenover stellen: waarheidsdrift, ontmaskering. De meeste dichters hebben van het verbergen hun beroep gemaakt. Roland Holst tegenover Bloem, Nijhoff en Van Vriesland stellend, noemt Ter Braak hem: 'De eenige *dichter*, die werkelijk *is* wat hij dicht'.²

Op de vraag wat hij daarmee precies bedoelt ga ik verder niet in. Ik wil het citaat alleen maar gebruiken als overgang naar de discussie, die begonnen is met Ter Braaks artikel 'Poëzie als roes',³ gepubliceerd op 16 december 1934, d.w.z. één dag nadat hij het zoëven aangehaalde aan Du Perron schreef. Ik zal hier deze pennestrijd met Marsman in citaten weergeven, zonder tussentijds kommentaar.

Ter Braak: 'De dichters hebben er immers belang bij, zich tegenover de "menigte" voor te doen als Olympiërs, en met name de "sierdichters"; zij kunnen er om der wille van hun menselijke waardigheid geen genoegen mee nemen, dat hun poëzie in de eerste plaats zou dienen om hun menselijke eigenschappen te *verbergen*; daarom fabelen zij veel over hun poëtische ontroeringen, terwijl zij de humor ten opzichte van die fabels gewoonlijk snel verliezen.'

[...] 'het belangrijke stuk *maskerade*, dat er in alle poëzie, in de poëzie als zodanig, steekt.'

'De neerslag van een persoonlijkheid in de poëzie is óók een poging tot "wegzingen" van wat aan die persoonlijkheid het diepst en karakteristiekst persoonlijk is, dat moet men niet vergeten! Waarom zou iemand zijn toevlucht nemen tot de poëzie als het niet was, dat hij er zijn goede rede-

1 VW 5 p 351-352. Ook hier als tegenpool van de 'sierdichter' weer Dèr Mouw; het heeft er soms veel van weg dat Ter Braaks poëtica tot 1937 één grote verdediging van Dèr Mouw is, met later als welkome afwisseling Vestdijk.

2 Briefwisseling Ter Braak - Du Perron III p 100 (15 dec. '34).

3 VW 5 p 368 vlgg. De reactie van Marsman, 'Critiek van de blauwe knoop', is als bijlage in Ter Braaks *Verzameld werk* opgenomen, deel 4 p 891 vlgg, de repliek van Ter Braak dáárop in deel 4 p 317 vlgg. De nu volgende citaten in de tekst zijn op deze versies gebaseerd; het lijkt mij overbodig om bij iedere aanhaling de bladzijde te vermelden. Het stuk van Marsman is eveneens te vinden in diens *Verzameld werk* p 624 vlgg.

nen voor had zich *niet* in proza uit te drukken? Over dat feit glippen de poëziecritici “van het vak” echter gewoonlijk met bewonderenswaardige lichtvoetigheid heen.’ Zowel de nadruk op ‘de poëzie als zodanig’, als de wendingen ‘zijn toevlucht nemen’ en ‘zijn goede redenen hebben’¹, geven aan het geheel het karakter van een negatief oordeel over de poëzie als taalverschijnsel.

De poëzie, zegt Ter Braak verder, komt voort uit het verlangen ‘om zich aan de klamme verantwoordelijkheid van het intellect te onttrekken door zich vaagheid en onredelijkheid te veroorloven in de poëzie.’

‘Voortredenerend langs deze weg (maar ik vrees dat de dichters voor dit station uit welbegrepen eigenbelang al zijn uitgestapt) komt men dus tot de conclusie, dat de poëzie niet de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie, maar *de alleromslachtigste expressie van de allergeciviliseerde roes* is’.

Dit geldt in zijn extreme vorm vooral voor de ‘sierpoëzie’. De filosofische poëzie van bijvoorbeeld Dèr Mouw (alweer!) vertegenwoordigt ‘een later en zelden voorkomend stadium, terwijl de z.g. “sierpoëzie” nog volkomen duidelijk haar afkomst van roes en hocus pocus weerspiegelt.’

In zijn antwoord haakt Marsman in de eerste plaats in op de vergelijking van de poëtische met de alcoholische roes. ‘Vergeleken [...] bij de verschillen tusschen de twee is de overeenkomst zoo klein dat de heele vergelijking zinloos wordt.’ ‘De alcoholische roes bedwelmt, schept vergetelheid, [...] de poëtische roes [...] werkt bezielend, hij verscherpt het innerlijk en uiterlijk waarnemingsvermogen, hij verhoogt de denkkraft, intensifieert het zielsleven en schept een positieve staat.’

‘Ter Braak, ongevoelig voor verzen², [heeft] er belang bij te zwijgen over hetgeen zij openbaren’ (dit tegenover Ter Braaks nadruk op het verbergen).

Daarover weer Ter Braak: ‘Voorts maakt [Marsman] weer een van zijn

- 1 Dat Du Perron, die in deze discussie over het geheel opvallend neutraal stond - op zichzelf al een bewijs hoezeer Ter Braaks uitingen de extremisering vormen van wat hij in de *Prisma*-diskussie stelde - desondanks Ter Braaks oordeel wil verzachten door ‘goede redenen’ niet als negatieve formule te lezen, lijkt mij niet meer dan een lofwaardige poging om een trouwe vriend in de nood bij te staan. Wie een ander ‘goede redenen’ toedicht om gemaskerd langs de weg te gaan, zegt in ieder niet al te esoterisch taalgebruik iets onaangenaams.
- 2 Dit is natuurlijk een *petitio principii*. Men mag echter niet vergeten dat ook Vestdijk en Greshoff, zelf als dichters voor Ter Braak volkomen aanvaardbaar, zijn poëzie-kritieken bij de andere achterstelden.

beproefde dichterlijke tegenstellingen, als hij een “element maskerade” *naast* een “element openbaring” onderscheidt... alsof niet maskerade en openbaring, juist in de roestoestand, op precies hetzelfde neerkwamen!’

Tot zo ver de discussie. Mijn commentaar zal ik kort houden, omdat de citaten grotendeels voor zich zelf spreken.

Om te beginnen is Ter Braaks repliek - waarvan ik slechts één zin heb afgedrukt, maar die is symptomatisch - bijzonder weinig overtuigend. Om mij ook nu tot die ene aanhaling te beperken: met welk recht wil Ter Braak hier zijn tegenstander dwingen hem te volgen in zijn neiging, tegengestelde woordbetekenissen samen te laten vloeien? Wie tegenover de bewering ‘poëzie is maskerade’ stelt: ‘poëzie is openbaring’, verdient het niet dat hij beticht wordt van ‘beproefde dichterlijke tegenstellingen’. Dichterlijk zal hier toch wel ‘aantrekkelijk klinkend maar logisch onhoudbaar’ moeten betekenen, en dat is de gelijkstelling eerder dan de tegenstelling.

Merkwaardiger is echter nog een veel fundamenteeler punt: de hele strijd draait om de ‘staat’ waarin de dichter bij het schrijven verkeert. Wanneer Ter Braak zegt dat de dichterlijke roes ‘vergroot zelfgevoel’ meebrengt, identificeert hij zich met de dichtende, d.w.z. baseert hij zijn konstateringen op vermoedens. Wie zegt hem dat er op *dit* punt verschil bestaat tussen de ‘sierdichters’ en de ‘filosofische dichters’? Alleen zijn lezersreacties... En dat betekent dat ditmaal hij het is die een ontstaanspoetica verwacht met de fundering van een kritisch oordeel. De gunstige positie waarin hij verkeerde tijdens de *Prisma*-diskussie, heeft hij vrijwillig opgegeven.

Bestaat er enig verband tussen de argumenten tegen de poëzie die Ter Braak tijdens de roes-polemiek aanvoerde, en wat ik zijn diepere argwaan tegen de kunst noemde, namelijk dat de verleiding van de vorm voor de kunstenaar zelfverlies betekent? In het begrip zelfverlies, dat voor de roes immers minstens zo kenmerkend is als de zelfvergroting, zit dat verband al opgesloten. Ter Braak zag het woordgebruik van de ‘sierdichters’ als een overgave aan de taal, en dus als een ondergang van de persoonlijkheid. Daartegenover staan zelfbevestiging en zelfbegrenzing, die met poëzie eigenlijk nauwelijks te combineren zijn, behalve in de schaarse gevallen van een geslaagde filosofische dichtkunst.

Wie filosofisch zegt, impliceert dat hij over ideeën spreekt. Al eerder ben ik bij dat woord terechtgekomen, toen ik probeerde vast te stellen wat Ter Braak bedoelde met het woord persoonlijkheid, zijn voornaamste criterium voor literaire waarde. Ik kan nu een omschrijving wagen van het

belang van de ideeën, in de termen van wat ik als Ter Braaks diepste waarheid beschouw. De poëzie is een overgave aan de gevaarlijkste eigenschap van de taal, namelijk de fixatie in een vorm. Er is maar één mogelijkheid om dat gevaar te bestrijden, en dat is: door het gedicht de zelfbegrenzing van de persoonlijkheid op te dragen, dus door het een pertinente plaatsbepaling tegenover het bestaan te laten zijn, oftewel door het ideeën te laten uitspreken. Het lijkt mij heel aannemelijk dat Ter Braak i.p.v. ‘filosofische poëzie’ de term ideeën-poëzie gebruikt zou hebben, als Verwey er niet geweest was.¹

Om ook hierover Ter Braak zelf aan het woord te laten, hij ziet zichzelf als ‘iemand, die op ideeën pleegt te jagen, omdat de ideeënjacht (de levensbeschouwing) de voornaamste zin van zijn schrijverschap is’.² En daarmee brengt hij ons, vooral door de belangwekkende gelijkstelling van ideeën en levensbeschouwing, tot een al sedert de *Prisma*-polemie vertrouwd beeld terug. De strijd tegen de ‘estheten’, die vanaf het begin een pleidooi voor een meer levensbeschouwelijk gerichte literatuur en kritiek inhield, kan als een aspect gezien worden van Ter Braaks bijzondere versie van het vitalisme: het verzet tegen zelfverlies en de verdediging van de zelfbevestiging en de zelfbegrenzing. Niet voor niets wordt in het programma van Forum de polemische stellingname omschreven als ‘onafscheidelijk van de zelfbegrenzing der persoonlijkheid.’³

Kritische normen: persoonlijkheid, inzet; impressionistische methode

‘Pas na het ondergaan van de ondeelbaarheid, de onoplosbaarheid, de onverklaarbaarheid van het kunstwerk, komt men tot het onderscheiden der methoden, tot de abstractie, tot de critiek’.⁴ Iedere criticus, neem ik aan, zal het hiermee eens zijn. Maar daarna beginnen de moeilijkheden: wát zoekt de criticus, aan welke eigenschappen van werk of schrijver verbindt hij zijn oordeel over de waarde ervan?

1 In een later stadium heeft Ter Braak zich trouwens over Verweys gedichten positief uitgelaten; aanvankelijk heeft hij hoofdzakelijk de Georgeaanse verdediger van de Dichter in hem gezien.

Bij de nadruk die ik op het belang van ideeën voor Ter Braak leg, past één relativering: niet altijd is zijn belangstelling voor een auteur bepaald door de verwantschap van diens ideeën zelf met de zijne, maar soms is het beslissende element de intensiteit van de beleving: ‘het zijn niet de ideeën, die de mensen met elkaar verbinden of van elkaar scheiden, maar het is de wijze, waarop men die ideeën beleeft.’ (VW 3 p 496, over Ernst von Salomon).

2 VW 4 p 382.

3 Forum I, 1, p 3.

4 *Afscheid* p 151, 1929.

Er zijn bij Ter Braak, als bij de meeste critici, enkele voortdurend weerkerende normen. De bekendste daarvan is: de persoonlijkheid. Het is van belang om dit algemene begrip aan de hand van citaten eerst iets nauwkeuriger vast te leggen, alvorens de wijze waarop Ter Braaks kritieken er door gericht worden, nader te beschouwen.¹

Ik heb er reeds op gewezen dat ‘persoonlijkheid’ bij Ter Braak in twee verschillende betekenissen voorkomt: als de formule voor het levende, nomadische, dat zich in de vormen begeeft om er zich vervolgens weer uit los te maken, maar ook als: de drager van bepaalde ideeën, voorstellingen over het bestaan. Over de persoonlijkheid in die laatste betekenis zijn concrete uitspraken te doen. Men kan ideeën aanwijzen en delen of bestrijden, en dat doet Ter Braak veelvuldig. In een wat ingewikkelder geval raakt deze norm gedeeltelijk los van de ideeën zelf; men kan hem dan, Ter Braak volgend, omschrijven als: de wijze waarop iemand zijn ideeën beleeft. Een variant daarvan is weer de vraag of een schrijver ‘den moed heeft, voor zijn waarheid in te staan’², een vraag die ook gesteld kan worden als de criticus met die waarheid zelf geen contact heeft. Langs deze weg, en via de ‘intensiteit’ als volgend tussenstation, lost ‘persoonlijkheid’ in deze betekenis zich weer op in die van ‘het leven achter het werk’.

Vervloeien, oplossen, vervagen, - daartoe leidt deze norm van de ‘levende persoonlijkheid’ onveranderlijk. Zodra de ideeën-norm niet meer concreet gehanteerd wordt, treedt die vervaging al op, ook als het om ‘ideeënschrijvers’ gaat. Eén voorbeeld: ‘De bijzondere qualiteiten van Romein moet men dan ook niet zoeken in een “streng filosofie”, maar in een grote harmonie tussen de tactiek van zijn methode enerzijds, en zijn persoonlijkheid anderzijds.’³ Een eenvoudige vraag legt de cirkelgang in deze

- 1 Men zou natuurlijk ook de woorden, die Ter Braak gedurende bepaalde perioden als *passe-partout* placht te hanteren, als *normen* kunnen beschouwen: ressentiment, belang enz. Ik meen echter dat, afgezien van het feit dat de persoonlijkheidsnorm voor dit boek de belangrijkste is, dergelijke ‘handwoorden’ slechts in schijn gebruikt zijn voor het verkrijgen van een dieper inzicht. Voor het woord ‘belang’ heeft Drion dat duidelijk aangetoond (*Het conservatieve hart* p. 90-91). Wel is er een soort ‘bij-normen’ die belangwekkend zijn: gekompliceerdheid (in de polemieken met D. Hans bijvoorbeeld) en samenhang.
- 2 *Man tegen man* p 88 (over Just Havelaar, 1930). Op het moment dat zij elkaar ontmoetten, dacht Du Perron hierover anders, zoals hij n.a.v. het hier geciteerde duidelijk heeft laten uitkomen. Ter Braak heeft tijdelijk Du Perrons ‘extremisme’ gevolgd, maar later, in kritieken over Henri Bruning en Ernst von Salomon bijvoorbeeld, komt hij toch weer min of meer tot zijn vroegere houding terug. Ook Du Perron ontwikkelde zich overigens in een meer tolerante richting.
- 3 VW 4 p 160.

redenering bloot: hoe kent men de ‘persoonlijkheid’ anders dan uit zijn ‘taktiek’?

Wat ik hier vervaging noem, is in de ogen van Ter Braak zelf overigens ongetwijfeld een verplaatsing van de aandacht, van de randverschijnselen naar het essentiële. Men kan het af en toe *zien* gebeuren: (over Marsman) ‘een persoonlijkheid wordt, zulks in tegenstelling tot de epigoon, het meest gekarakteriseerd door het feit, dat men hem om zijn *totaliteit*, met fouten en al, aanvaardt. Dit wil dus niet zeggen, dat men die fouten zou moeten verdoezelen, integendeel; want juist door het scherp stellen van het manco ontdekt men telkens weer, met hoeveel genegenheid en bewondering men aan de gehele mens denkt. Er is, bovendien, nog zoiets als een *toon*, die het werk veel dwingender bepaalt dan de intellectuele formule’ etc.¹ De voor Ter Braaks positie in de *Prisma*-diskussie, en ook later, zo centrale vraag wat de persoonlijkheid van de epigoon onderscheidt, wordt hier beantwoord door een als essentieel beschouwd beroep op de lezersreactie (het ‘aanvaarden van een totaliteit’, het beslissende moment van de ‘toon’), en aangezien het niet om analyseerbare aspecten van die lezersreactie gaat, mogen wij konkluderen dat het logische gevolg van het stellen van de persoonlijkheidsnorm bij Ter Braak een principieel impressionistische methode is (behalve, nogmaals, als het gaat om het signaleren van isoleerbare ideeën).

De impressionistische methode gaat in de praktijk vaak samen met een poging van de criticus tot identifikatie met het perspectief van de schrijver (zie p 31). Er zijn in Ter Braaks essays en kritieken legio voorbeelden van een dergelijke identifikatie, en dat wij van *principieel* impressionisme mogen spreken, bewijst m.i. een zo algemene uitlating als deze: ‘Het is een wonderlijk genot, achter een boek het “tweede gezicht” van de schrijver te zoeken. Te vragen: hoe kwam deze man er toe, de pen op te nemen, te voeren en te blijven voeren?’² Dit ‘tweede gezicht’ kan men, het spreekt vanzelf, alleen maar ‘raden’, op grond van wat de ‘toon’, het ‘accent’ (d.i. de stijl in een niet-konkrete betekenis) prijsgeeft. Vandaar de tientallen en tientallen malen dat de wending ‘men voelt’ in Ter Braaks kritieken voorkomt.³

1 VW 6 p 615.

2 VW 3 p 391.

3 Enkele voorbeelden van deze tournure in samenhang met woorden als ‘toon’, ‘accent’, ‘inzet’:

‘Men voelt aan zijn stijl, dat hij iets kan, maar [...]’. (VW 7 p 230, 1939).

‘Men voelt aan de gespannenheid van de handeling, welk een inzet het spel hier vertegenwoordigt’. (VW 4 p 227, *De duivelskunstenaar*, 1940).

‘Men voelt [in de redenering van een bepaalde romanfiguur] een accent van waarheid’. (VW 6 p 366, 1937).

Ik heb vooral voorbeelden gekozen uit de laatste jaren om aan te tonen dat dergelijke karakteristieken geen jeugdverschijnsel zijn. Zij beperken zich niet tot de literatuur: ook als het gaat over de filosoof Sjestow, wordt het positieve oordeel niet geveld op grond van denkbeelden maar vanwege de ‘persoonlijke *toon* van de denker, zijn “denkmelodie”’. (VW 5 p 425, 1935).

Heel kenmerkend is Ter Braaks houding tegenover ‘duistere’ literatuur. Verklaart, zegt hij n.a.v. Van Looy's *Zebedeus*, is ‘inbreuk maken op de bedoelingen van de schrijver’. Hij ziet maar één mogelijke benadering van een dergelijk boek: ‘De instelling van de lezer op dit werk zou dus ongeveer die van de auteur moeten reproduceren; hij mag ook gerust toegeven, “dat hij het niet weet”.’¹ Elders: ‘Ik geef er de voorkeur aan de duisterheid van Achterberg duister te laten, tenminste daar, waar hij zelf kennelijk [!] de behoefte heeft gevoeld duister te zijn’.² Zoals J.G. Kooij al vaststelde (zie p 418) wijst Ter Braak iedere benadering op grond van een semantisch onderzoek uitdrukkelijk af.³ Analyseren ‘wat er staat’ leidt niet tot dieper inzicht. De konstatering van duisterheid bij een dichter voert de criticus Ter Braak weer onmiddellijk naar de man met de pen op papier: ‘Het is bovendien twijfelachtig, of de “duistere” poëzie door specialistische verklaring “helderder” wordt; ik geloof daar niet aan, omdat de “duisterheid” samenhangt met bepaalde “duisterheden” in de dichter zelf; hij koos niet voor niets deze weg om zich te uiten! Wat de commentator kan doen, is: nagaan, psychologisch, waarom de “duistere” dichter die weg koos’.⁴

Het lijkt mij toe dat Van Vriesland in de roos schoot, toen hij vroeg: ‘wat kan het genot dat een kunstwerk ons geeft, uitstaande hebben met een zielkundige verklaring van zijn ontstaan? Dit althans niet, dat het laatste uitgespeeld wordt om het eerste te kleineren of te ontkennen.’⁵ Zoals

1 VW 4 p 410.

2 VW 7 p 504.

3 Een uitzondering vormt het stuk ‘Het mysterie van Leidschendam’ (VW 3 p 546 vlgg), waarin overigens de semantische aanpak een demaskerende functie moet vervullen.

4 VW 7 p 20.

5 *Onderzoek en vertoog I* p 241. Ter Braak heeft zelf een tegenformule gegeven in een onthullend stuk over Bierens de Haan: ‘Deze manier om over kunstvoortbrengselen te schrijven maakt de toeschouwer tot maat van alle dingen; men merkt er aan, dat het “corps à corps” van maker en kunstwerk, de soms vulgair-zinnelijke, humoristisch-concrete [!] vereenzelving van een scheppende mens met het geschapen product aan deze stijl geheel vreemd is gebleven.’ (VW 6 p 603, 1938). Hier wordt het ‘toeschouwers-perspektief’ als een tekort afgewezen, een ‘beschouwingswijze achteraf’ (hetgeen natuurlijk waar is, en alleen een veroordeling voor wie meent dat dit inhoudt: te laat, want komend nadat het leven al uit het kunstwerk geweken is).

Nijhoffs stelling over de zelfwerkzaamheid van de vorm een taalkundige benadering tot gevolg heeft, zo leidt de stelling dat uit het voltooide kunstwerk de levende persoonlijkheid geweken is, tot een zoeken naar de schrijvende schrijver als het waardevolle moment, en dat wil zeggen: hij voert van het kunstwerk af. De taalkundige benadering kan lezersfeiten als bewijs op tafel leggen, voor iedereen geldende of controleerbare lezersfeiten; de impressionistisch-psychologische aanpak echter kan de leeservaringen alleen maar hanteren als gevoelsmatige vingerwijzingen naar het ‘wezenlijke’.

Eén gevolg van Ter Braaks weigering om zich op toeschouwers- (lezers-) standpunt te stellen wil ik nog noemen. De wetenschappelijke literatuur-analyse is voor hem per definitie zinloos. Zo schrijft hij bijvoorbeeld: ‘Na de interpretatie van Van Eyck [van *Cheops*], die mijzelf nooit gelukt zou zijn, neem ik aan, dat men er wel zoiets achter kan zoeken; maar heel wat duidelijker lijkt mij, dat de poëtische waarde van *Cheops* en het grootste deel van Leopolds overige gedichten met dergelijke uitleggingen hoegenaamd niets uitstaande heeft.’¹ En over de dissertatie van Stuiveling: ‘Heeft zulk een statistiek der poëzie waarde? Komt men iets nader tot de psyche der Tachtigers door hen rhythmisch te analyseren?’ (Het lijkt onwaarschijnlijk dat Stuiveling dat heeft willen bereiken!) ‘Men dient, wil men zich aan de beantwoording van die vraag wagen, voorop te stellen, dat alle “wetenschap der poëzie” in laatste instantie zinloos is.’² Het gaat natuurlijk niet om Ter Braaks *oordeel*, maar om zijn argumentatie. Dat wetenschappelijk onderzoek niet naar ‘de’ waarheid streeft, maar naar het vaststellen van partiële waarheden, kwam bij de absolutist Ter Braak niet op. Hij zoekt liever het ‘wezenlijke’ dat slechts door raden te kennen is en dat bovendien niet werkelijk overdraagbaar blijkt te zijn, dan dat hij streeft naar exakte antwoorden op zorgvuldig geformuleerde vragen. Voor Ter Braak heeft alleen de tegenstelling echt - onecht belang; die tussen waar en onwaar is een fictie. Voor de lezers die nog twijfelen aan de juistheid van het woord ‘impressionistisch’ als karakteristiek van Ter Braaks kritische methode, nog één citaat³: ‘[Van Deyssel is] de sterkste, levendste verpersoonlijking in Nederland van een kritische richting, waarvoor in laatste instantie alleen de verhouding van mens tot mens geldt.’⁴ In deze konstatering wordt Van

1 VW 4 p 73.

2 VW 5 p 218.

3 Voor andere argumenten verwijs ik naar het vorige hoofdstuk, vooral p 406-409.

4 VW 4 p 310.

Deyssel erkend als de sterkste vertegenwoordiger van Ter Braaks eigen ‘kritische richting’.

Om een te radikale gelijkstelling van Ter Braaks houding als criticus met die van de impressionistische Tachtigers tegen te gaan, wijs ik er onmiddellijk op, dat er niet minder grote verschillen dan overeenkomsten zijn. Zo heeft Ter Braak zijn identificerende streven nooit verbonden aan een objectivistische doelstelling, zoals bijvoorbeeld Kloos deed. Om het in de termen van de discussie van 1912 te zeggen: Ter Braak koppelt een impressionisme à la Kloos aan het subjektivisme dat Coster verdedigde, en in dat opzicht is hij eigenlijk konsekwenter dan Kloos.¹

De kritische praktijk

In 1949 schrijft Vestdijk: ‘Nog steeds is Ter Braak het geweten onzer letteren, de onzichtbare coördinaat, waarop ieder literair oordeel stilzwijgend of zelfs onbewust wordt afgemeten.’ Hij acht Ter Braak ‘onze eerste criticus, en onze grootste criticus na Busken Huet’.² Nu kan men van Vestdijk nog zeggen dat hij een geestverwant van Ter Braak was. De volgende oordelen zijn daarom misschien welsprekender: (Nijhoff) ‘Zonder iemand te kort te willen doen, beweer ik dat er in onze dagbladpers nergens letterkundige verschijnselen als zodanig serieuzer worden besproken dan in zijn kroniek in “Het Vaderland”’.³ En Roland Holst, evenmin als Nijhoff erg geporteerd voor Ter Braaks kritische uitgangspunten zelf, zag toch zijn kritische activiteit als een ‘zuivering’ van ‘boudoir-mystiek’.⁴

Bij deze positieve beoordeling van Ter Braaks kritieken wil ik mij gaarne aansluiten. Geen andere criticus in de besproken periode heeft zo continu een zo hoog peil weten te handhaven als hij, vooral waar het gaat om de konfrontatie met de levensbeschouwing van een auteur. Altijd als het een schrijver betreft die vorm geeft aan een duidelijk omschrijfbaar levensbeeld (ook dus in romans, zoals bij Kafka en Thomas Mann), treft de soepele en ondogmatische wijze waarop Ter Braak dit weet om te zetten in een *levenshouding*, waarmee hij zich vervolgens kan confronteren. Het best is hij, zoals te verwachten was, wanneer hij met documenten te maken

1 Het heeft geen zin verder in te gaan op deze ‘verwantschappen’, al was het maar omdat daaraan een gedetailleerd onderzoek van de opvattingen van de Tachtigers vooraf zou moeten gaan; Van Deyssel bijvoorbeeld is weer subjektivistisch. Wat ik slechts wil vaststellen is, dat Ter Braak niet minder, of meer, een Tachtiger-traditie voortzet dan bijvoorbeeld Binnendijk, - in tegenstelling tot wat vaak beweerd wordt.

2 *Zuiverende kronieken* p 174 en 175.

3 Nijhoff VW 2* p 879 (1939).

4 Thomas Mann e.a., *Over Menno ter Braak*, p 13.

heeft (bijvoorbeeld bij de brieven van Perk aan Joanna Blancke), omdat dan zijn psychologische aanpak ter zake is en met de stukken op tafel toegelicht kan worden. Het minst overtuigend is hij wanneer hij over poëzie schrijft, en ook dit is niet verbazingwekkend, gezien zijn diep gewortelde argwaan tegen juist deze uitingsvorm. Niet alleen tegenstanders, zoals - op dit terrein - Marsman, maar ook bentgenoten hebben dit vastgesteld. Du Perron maakt opmerkingen in die richting, en Greshoff waagt zich zelfs aan een verklaring: dat Ter Braaks beschouwingen over dichtbundels minder treffend zijn dan die over proza- of essay-kunst, komt doordat 'hij zich daarin niet open en volkomen als *lezer* uitsprak, terwijl hij niet in staat was als *dichter* over dichtkunst te oordelen.'¹ Met de roes-diskussie als argument, geloof ik dat Greshoffs verklaring juist is, vooral omdat hij verwijst naar een onopgeloste verhouding tussen schrijverspoëtica en lezersnormen. Dichter nog bij het hart van de problematiek komt Vestdijk, die, na vastgesteld te hebben dat Ter Braak zijn beschouwingen vaak baseert op 'de antithese, de polaire tegenstelling' en dat de 'subtiliteit bij den overwegend deductief aangelegden Ter Braak² pas in haar rechten [treedt], *nadat* de tegenstelling is geponeerd', vervolgt hij: 'Een nadeel nu van deze min of meer systematische splitsing in begripssparen is, dat men, na voltrokken splitsing, en vooral op kort bestek, in het algemeen geneigd is "derde" mogelijkheden over het hoofd te zien. Dit komt bij Ter Braak nogal eens voor, in het bijzonder op gebieden die hem van nature niet liggen, "emotioneele" gebieden als de poëzie b.v. die, althans in de essays over Gorter en Leopold, vrijwel overal samenvalt met een "derde" begrip, dat men niet vindt door een nog zoo subtiële synthese van de beide, aan elkaar tegengestelde "particuliere begrippen", die als alternatief gebruikt zijn.'³ Hier wordt op genuanceerde wijze vastgesteld dat de voor een ideeëncritiek geschikte methodiek Ter Braak bij poëzie niet naar zijn onderwerp voert, maar hem slechts doet vinden wat hij zelf meebrengt: de begrippenparen die voor de criticus meer relevant zijn dan voor de besproken poëzie.

Het woord antithese brengt ons opnieuw bij Hegel. Merkwaardig genoeg heeft, zoals ik al eerder aangestipt heb, Ter Braak zelf altijd aangenomen dat hij 'Hegel nooit bereikte'.⁴ Wie tien kritieken van zijn hand achter el-

1 *Volière* p 109.

2 Ook Bomhoff ('Ter Braak' p 6) stelt uitdrukkelijk: 'Van een inductieve bewijsvorming is bij Ter Braak geen sprake.'

3 *Muiterij tegen het etmaal II* p 181.

4 *Afscheid* p 10.

kaar leest, weet echter wel beter. Vrijwel alle vertonen zij een dialektische techniek, zowel in hun opbouw (algemene inleiding - bespreking van eigenschappen van het boek, bijvoorbeeld 'het verhaal' - toetsing van het een aan het ander), als, zoals Vestdijk opmerkt, in de wijze waarop de inleidende beschouwing gebaseerd wordt op een begripstegenstelling. Ter Braak heeft trouwens zelf (zie p 423) te uitdrukkelijk gesproken over 'de begrippen doordenken tot zij in hun tegendeel omslaan', om deze hegeliaanse techniek te kunnen ontkennen.

Hoe zeer de beschreven driedeling, met aan het begin een algemene beschouwing, typerend is voor de opzet van Ter Braaks kritieken, blijkt uit een willekeurige verzameling van beginzinnen. De vroegste Vaderlandkroniek, over Morgenstern, vangt aan met deze woorden: 'De wereld waarin wij leven is opgebouwd uit conventies'¹, de tweede, over Vestdijk: 'Wat is een dichter?''² En, voor de vuist weg uit latere kritieken gekozen: 'Nog dikwijls hoort men de mening verkondigen'³; 'Men heeft er dikwijls over gediscussieerd'⁴; 'Men vindt in de litteratuur zowel schrijvers, die ... als die ...'⁵ etc. De tegenstelling die in de inleidende beschouwingen doorgaans geponeerd wordt, blijkt in de meeste geciteerde gevallen direkt al uit de openingszin.

De algemene beschouwing aan het begin van de kritiek geeft meestal ook het doel van de kritiek aan; vandaar dat ik 'ideeënjager' een goede zelfkarakteristiek genoemd heb. In bijna al Ter Braaks kronieken zou een zin als deze ergens tegen het eind van de tweede pagina kunnen staan (en niet zelden staat hij er ook): 'Ik wil deze algemene stelling toelichten door het concrete voorbeeld' enz.⁶ De behandeling van het besproken boek zelf wordt dus gepresenteerd als toelichting bij een algemene these.

Dat de criticus op deze wijze een greep krijgt op alles wat maar in ideeën te vertalen is, op filosofisch, politiek en historisch werk bijvoorbeeld, spreekt vanzelf, en dat bij een schrijver van Ter Braaks intelligentie die greep vaak stevig is, niet minder. Ook wanneer hij er in slaagt om in het besproken boek bepaalde Leitmotive aan te wijzen die voor hem persoonlijk grote betekenis hebben, dringen zijn beschouwingen uitzonderlijk diep door. Dit is bijvoorbeeld het geval, als hij schrijft over de combinatie van dood, angst en jeugd als 'onbeweeglijke kern van Vestdijks schrijverschap'.⁷

Wanneer er echter voor de lezer in het als wichelroede gebruikte begrip of

1 VW 5 p 7.

2 idem p 12.

3 idem p 459.

4 idem p 465.

5 idem p 490.

6 VW 7 p 465.

7 VW 4 p 227 (*De duivelkunstenaar*).

begrippenpaar geen directe aanknopingspunten met het behandelde werk aanwezig zijn, staan algemene beschouwing en boekbespreking los van elkaar. Hoe boeiend de eerste dan op zichzelf nog zijn kan, hij krijgt een hobby-karakter. Dat geldt vooral voor de gevallen dat Ter Braak één van zijn handwoorden als breekijzer gebruikt. Een kras voorbeeld is de kritiek op *Lijmen*, waarin Boorman met de Uebermensch in verband gebracht wordt.¹ Zo komt Elsschot naast Nietzsche te staan, en dat doet hem weinig goed. Wat ‘beeld’ moet blijven, wordt zonder meer in ‘idee’ vertaald. Een tweede voorbeeld van het reducerende effect dat de toepassing van handwoorden kan hebben, is de brochure *Douwes Dekker en Multatuli*². Met een paar citaten daaruit kan ik voldoende aantonen, op welke wijze Ter Braak zijn slachtoffers soms op het Prokrustes-bed van zijn vaste terminologie bindt, en hoeveel zij daarbij verliezen. De kursiveringen zijn van Ter Braak zelf.

‘[Het] eigenlijke probleem dat in zijn leven en werken ligt opgesloten: het probleem der *menselijke waardigheid*.’

‘Multatuli stelt het probleem der menselijke waardigheden ten opzichte van de vele specialismen, waarin de cultuur is verzand, *en waarvan het socialistisch (marxistisch) specialisme er één is*’.

Multatuli wordt geboeid door ‘het probleem der menselijke waardigheid “jenseits von Gut und Böse”.’

Na Augustinus genoemd te hebben, stelt Ter Braak: ‘Terwijl het handelen als zodanig buiten recht en onrecht staat, terwijl iedere stap, die men doet, en iedere hand, die men uitsteekt, een amorele handeling is, worden wij “verteerd door de honger naar gerechtigheid”’: ziedaar de paradox der cultuur, der christelijke cultuur, der christelijke moraal. In het teken van die paradox staat het gehele werk van Multatuli, maar tegelijk staat het Lebak-complex tussen hem en de erkenning van die paradox.’

Evenals Nietzsche was Multatuli ‘intuïtief gespist op het ontdekken van de officieuze reputaties achter de officiële.’

Men ziet, Multatuli krijgt nog meer te dragen dan hijzelf al dacht, namelijk ook nog de hele problematiek van Ter Braak. Op den duur lijkt het boekje een addendum bij *Van oude en nieuwe christenen*.

Latere kronieken

Terzijde heb ik al opgemerkt dat Ter Braak in later jaren niet meer onver-

1 idem p 380 vlgg (1937).

2 idem p 177 vlgg (1937).

anderd zijn positie van 1931 verdedigt. De opvatting van Bomhoff dat hij steeds konsekvent is geweest in het toepassen van zijn literaire beginselen¹, is naar mijn mening onhoudbaar, en de verklaring van Van Galen Last en Vestdijk voor de door hen blijkbaar geconstateerde inkonsekwenties², is op zijn minst onvolledig. Degeen die zowel de feiten juist weergeeft, als ze zo rangschikt dat zij een plausibele samenhang vertonen, is Borsboom. ‘Overziet men nu’, schrijft hij, ‘Ter Braaks literaire kritiek, dan blijkt hij dus weg te drijven van oorspronkelijke uitgangspunten en naderhand een breder “aesthetisch” standpunt in te nemen, dat zich minder bevooroordeeld toont t.o.v. aanvankelijk verworpen “genres”³, waarbij met het laatste vooral de poëzie bedoeld wordt. ‘Hij evolueert althans in de richting van de “objectieve criticus” die hij in *Démasqué der Schoonheid* had afgezworen.’⁴ ‘Via een tolerante kritiek, die naast zijn filosofische problematiek komt te staan, gaat hij de weg op van perifere ontmoetingen en verzoeningen met auteurs die een aan het eigen inzicht en de eigen levensinzet “vijandige” literaire voortreffelijkheid vertegenwoordigen.’⁵

Het *naast* elkaar stellen van de kritieken en de filosofische problematiek, in de laatste periode, is een van die observaties die het vertrouwen van de lezer in Borsbooms boek - dat op veel punten moeilijk te beoordelen is - in niet geringe mate versterken. Bij mijn weten heeft niemand anders gezien, of tenminste gezegd, dat de latere Ter Braak in de praktijk van zijn kritiek bepaalde ‘esthetische’ gezichtspunten opnieuw aanvaardde, die hij in zijn jeugdstudies ook al had geformuleerd, zij het toen juist volkomen theoretisch.

Nu komt deze verschuiving niet uit de lucht vallen, natuurlijk. Ik heb al gesproken over de ambivalente houding van Ter Braak tegenover de ‘vorm’ en over de dubbele betekenis van het begrip ‘persoonlijkheid’, waardoor grote sectoren van vooral de poëtische uitingsvorm voor hem onbereikbaar werden. Men mag aannemen dat de kritische praktijk, evenzeer als zijn gevoeligheid voor poëzie, hem gekonfronteerd hebben met het besef dat zijn literaire ideologie hem steeds minder in staat stelde tot het

1 Bomhoff, ‘Ter Braak’ p 4.

2 Van Galen Last: Ter Braak was ‘veel minder dogmatisch in het hanteren van zijn eigen criteria [dan Leavis]’. (Hollands Weekblad 3de jg, nr 136, p 15, 2de kolom). En Vestdijk: ‘bovendien was Ter Braak in de praktijk veel plooibaarder dan hij naar buiten toe leek, en hij was gemakkelijk in staat om inzendingen te keuren, en eventueel te waarderen, op een “esthetische” waarde, die niet geheel of zelfs in het geheel niet met zijn theorieën strookte’. (*Gestalten tegenover mij* p 66).

3 Borsboom a.w. p 79.

4 idem p 79-80.

5 idem p 82.

vastleggen van zijn reële lezers-ervaringen, vooral waar het poëzie betrof. In zijn kronieken komt Ter Braak daardoor in toenemende mate tot observaties die niet meer in overeenstemming zijn met zijn 'leer'. Zijn filosofische problematiek¹ en zijn kritische attitude komen daardoor gedeeltelijk los van elkaar te staan; pogingen om de samenhang te handhaven, doen vaak aan als kortsluiting.² Tot een nieuwe eenheid is Ter Braak niet meer gekomen.

Al is de poëzie het gebied waarop de verandering in zijn houding tegenover het fenomeen literatuur zich het meest gemarkeerd, en het meest verbluffend, uit, de eerste symptomen ervan openbaren zich op ander terrein, en wel - ook dit heeft Borsboom scherp gezien - in zijn artikelen over Van Schendel. Eén citaat uit een kroniek van december 1934, d.w.z. vrijwel gelijktijdig met de roes-polemiek³, zal de lezer ongetwijfeld direkt duidelijk maken waarom ik hierin de eerste onontkenbare manifestatie van nieuwe opvattingen herken: 'elk verhaal op zichzelf [is] weer een nieuw organisme in zijn eigen verbeeldingswereld [...]. Wel moet de schrijver over een verbazingwekkende inspiratie beschikken, dat in ieder sprookje, dat hij noteert, het vorige weer volkomen vergeten kan zijn, zodat het als het ware uit een luchtledig, gebaad en gezalfd in de verrukkelijkste concreetheid, tot ons komt en zich aandient als een kosmosje zonder voorgeschiedenis.'⁴

Quod licet Jovi... Wat hier over Van Schendels verhalen gezegd wordt, bij wijze van positief waardeoordeel, lijkt bijzonder veel op wat Binnendijk

- 1 Ik houd hier de woordkeuze van Borsboom aan, waar het gaat om Ter Braaks formulering van zijn diepere waarheden, die in mijn betoog vooral gekoppeld zijn aan de leven - dood antithese (of eenheid), maar die bij Borsboom natuurlijk een veel vertakter vorm gekregen hebben.
- 2 Een kras voorbeeld is het artikel 'Woord en zin' (VW 6 p 164 vlgg), waarin de 'woordpoëzie' gesteld wordt tegenover en verdedigd wordt tegen de poëzie van de 'volzin'. Vestdijks werk wordt een representant genoemd van de poëzie van het woord, zonderling genoeg. Hoezeer oude probleemstellingen en nieuwe observaties elkaar hier voor de voeten lopen, blijkt uit zo'n zin: 'de poëzie van de volzin is zeer geschikt om het talent te flatteren, ook wanneer het kennelijk geen persoonlijkheid dient.'
Veel geslaagder is de verzoeningspoging in het stuk 'De poëtische schok' (VW 6 p 525 vlgg, dec. '37), waarin het waarden van poëzie in verband gebracht wordt met fysieke verschijnselen als zweten en rillen, die wijzen op de nabijheid van een vreemde (vriend of vijand?). Dit is het stuk - zie p 411 noot 1 - waarin Ter Braak werkelijk zijn waarheden rechtstreeks afleidde uit lichamelijke gewaarwordingen.
- 3 Deze gelijktijdigheid lijkt mij geen toeval; in zijn artikel over poëzie als roes heeft Ter Braak bepaalde opinies ad absurdum gevoerd, die in zijn kronieken van dat moment af juist geleidelijk uitgehold worden, - een bewijs van de groeiende tegenstelling tussen theorie en praktijk.
- 4 VW 5 p 377.

een kenmerk van de ware poëzie acht! Maar aan de poëzie wil Ter Braak voorlopig zoveel rechten nog niet gunnen. Die blijft ook de komende jaren nog een middel tot ‘afleiden van het denken’, en funktioneert als ‘het *verbindende* element’ in de taalwereld (hetgeen nog altijd betekent: de ondergang van de persoonlijkheid in de gemeenschappelijkheid).¹

Er zijn in de jaren na deze Van Schendelkritiek een aantal uitingen te vinden die wijzen op een zich voortzettende ontwikkeling van Ter Braaks denken over de literatuur, maar de weerstand vanuit de ‘ideologie’ is voorlopig nog te sterk om meer dan incidentele observaties mogelijk te maken. Incidenteel maar toch wel treffend, zoals deze (niet toevallig weer over Van Schendel): ‘deze naturen [geven] in de kunst een “tweede wereld” het aanzien, die, hoewel kennelijk in de levenservaring gebed, toch van die eerste wereld der levenservaring is losgeraakt’.²

De grote verandering komt echter pas in 1937, als de poëzie zijn deel gaat krijgen van deze gewijzigde kijk op de aard van het verschijnsel literatuur. Eerst gebeurt dat nog in zijdelingse, maar direkt al frekwente, konstateringen van dit type: (over Bloem) ‘Er staan in *De Nederlaag* eigenlijk geen overbodige gedichten; ieder gedicht heeft een eigen accent, is, hoewel het steeds weer uit hetzelfde levensgevoel voortkomt, een zelfstandige mikrokosmos.’³ Over Hendrik de Vries (*Nergal*): ‘Steeds alleen met zijn gedachten, steeds in een isolement levend, dat het isolement is van degenen, die niet op de mededeling door propaganda gesteld zijn, maar door woorden alleen *toestanden* van de geest op anderen kunnen overbrengen’ etc.⁴ De elementen kommunikatie en expressie worden hier precies andersom gewaardeerd dan tot nu toe, met vruchtbare mogelijkheden voor de poëzie-beschouwing.

Zoals zijn waardering voor de zo anders gerichte maar toch bewonderde Van Schendel⁵ een nieuwe oriëntatie ten opzichte van het proza meebracht, zo is het A. Roland Holst geweest die Ter Braak aanleiding gaf

1 Citaten uit een artikel van 6 mei 1934 (VW 5 p 171), waarin de mogelijkheid van de waardering voor poëzie van auteurs met andere ideeën verbonden wordt aan de genoemde, voor Ter Braak negatieve, eigenschappen.

2 VW 6 p 127 (mei '36).

3 idem p 399 (mei '37).

4 idem p 439 (juni '37).

5 In een stuk van 23 mei 1937, VW 6 p 409 vlgg, wordt een poging gedaan, met als voorbeeld weer Van Schendel, om via het rangbegrip een diepere verwantschap onder de verschillen van de oppervlakte vast te stellen. Dit resulteert in: herkenning van de eigen ‘verhouding tot de wereld’ in zijn zuiverste vorm.

tot de formulering van een volledig gewijzigde houding tegenover (bepaalde) poëzie. Enkele citaten uit een kroniek over *Een winter aan zee*¹:

‘Het element ontmenselijking, dat Holsts poëzie steeds sterker ging bepalen, heeft thans zozeer de overhand gekregen, dat alle andere elementen er door verdrongen zijn’. Dit kan nog negatief opgevat worden. Maar het volgende niet meer: ‘Zo projecteerde reeds in *Voorbij de Wegen* Roland Holst zijn menselijke gestalte tegen een metafysische, legendarische, “voortijdelijke” achtergrond; deze projectie herhaalt hij hier thans in de aristocratische veelvoudige soberheid van korte gedichten, waarin hij nog meer met de persoonlijke aanleiding tot die gedichten heeft afgerekend.’ Hier is zonder twijfel sprake van een positief oordeel, en dat nog wel over het ‘losraken van de persoonlijke aanleiding’! En, als klap op de vuurpijl, wordt verderop gesproken van ‘de grootheid en volmaakte zuiverheid van deze poging tot ontmenselijking; de priesterlijke toon is hier nl. niet onecht, zoals bij de valse mystici, maar een *gevolg* van de concentratie op het dichterschap, zodat men het gehele wereldbeeld van Roland Holst met zijn verstand kan afwijzen en er toch de visionaire kracht van ondergaan.’

Zuiverheid, de norm die steeds meer in Ter Braaks kronieken als de beslissende naar voren komt, wordt hier mogelijk geacht bij een ‘poging tot ontmenselijking’, concentratie op het dichterschap is een deugd. Men denkt onwillekeurig aan de *Prisma*-diskussie waarin Binnendijk van het tweede uitging, en op het kritieke moment bij het eerste uitkwam, bij de zuiverheid als doorslaggevende norm.

Het is niet mogelijk, op deze plaats verder op de veranderingen in Ter Braaks kritische praktijk van de laatste jaren in te gaan. Ik moet er mee volstaan, vast te stellen dat er geen sprake is van een voorbijgaande ‘bevlieging’². Zelfs komen er tekenen van een kritische theorie, die radikaal afwijkt van Ter Braaks vroegere opvattingen. Zo wordt niet alleen zijn

- 1 VW 6 p 489 vlgg (17 oktober 1937). Het lijkt mij niet apokrief, te veronderstellen dat *Een winter aan zee* op Ter Braak een uitzonderlijk sterke aantrekkingskracht uitoefende door de spengleriaanse ondergangssfeer waarvan het werk doortrokken is.
- 2 Eerder gaat Ter Braak in de komende jaren nog verder. Cf een notitie als deze (over Marsman): ‘die eigenaardige bekoring, die alleen uitgaat van een onvervangbaar schrijverschap en, dientengevolge [!] een onvervangbaar mens-zijn.’ (VW 6 p 612, april 1938). Heel belangwekkend is de bespreking van *Tempel en kruis* die meer in de richting van een zuivere lezers-analyse gaat dan welke kroniek van Ter Braak ook, al buigt tenslotte ook hier zijn aandacht terug naar de schrijver, omdat de reden van bepaalde lezers-ervaringen gezocht wordt in de ‘echtheid’ van de inspiratie van de dichter.

eigen kritiek, zoals Borsboom weer terecht constateert, objectiever¹, maar de objectiviteit zelf wordt anders gewaardeerd. Van Verweys studie over Van Eeden wordt gezegd dat hij ‘objectiviteit [ademt], of (als men aan dat woord niet gelooft) zakelijkheid’.² Over Marsmans Gorter-boek: ‘Nergens meer dat gebries en gehinnik van weleer; een zekere “objectiviteit” (maar een objectiviteit, die de keerzijde is van een steeds waakzame subjectiviteit en zichzelf niet met filosofische ficties voor de gek houdt!) heeft de plaats van de oude partijdigheid ingenomen.’³ Ook hierin lees ik positieve evaluatie; misschien mag men zelfs spreken van zelfherkenning. Weliswaar wordt bij het *woord* objectiviteit nog een slag om de arm gehouden, maar dat is om het *begrip* te kunnen aanvaarden. In deze richting is de treffendste uitspraak van Ter Braak er een over ... Binnendijk. In zijn stuk ‘Defensieve kritiek’, van 1940⁴, stelt hij tegenover elkaar een type kritiek dat ‘uit actie geboren wordt’, en een type kritiek dat geheel een reactie op het gelezen werk vormt, een kritiek die ‘waarden schept’ en één die ‘waarden analyseert’. Ter Braak zelf brengt deze tegenstelling in verband met die tussen de begrippen subjectief en objectief (die hij echter niet bruikbaar acht gezien de ‘pretenties’ van de objectiviteit), en heel uitdrukkelijk maakt hij de kwaliteitsvraag los van het genre waartoe de kritiek behoort. Beide soorten leveren goede en slechte critici op.

Samenvattend: mijn indruk is dat Ter Braak bezig was, zich rekenschap te geven van de crux van ieder principieel subjectivisme dat tóch overtuigen wil omdat het subject nu eenmaal oordelend in een bepaalde kultuursituatie staat, maar dat hij niet de tijd heeft gehad om deze problematiek ten einde te denken. Juist als criticus - en als historicus, maar dat is hier niet aan de orde - zie ik zijn toekomst in 1940 als open. Noodzakelijkerwijs blijft daardoor ook de vraag of hij een bevredigende oplossing gevonden zou hebben voor wat men wel een toenemende gespletenheid in zijn denken mag noemen, een open vraag.

[Relevante titels uit de bibliografie van de gehele bundel, pagina 515-521]

Bomhoff, J.G., ‘De literaire theorie van Menno ter Braak’. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1960-1961*. Leiden, 1916. (p 3-13)

Borsboom, A., *Menno ter Braak; onpersoonlijk nihilisme en nihilistische persoonlijkheid*. Amsterdam, 1962. (gestencild proefschrift)

- 1 Objectief in de al eerder gebruikte zin van: uitgaande van de eigenschappen van het object. Ter Braaks kritieken blijven vooral op begrippen en ideeën gericht, maar deze sluiten in later jaren direkter aan bij de problematiek van de besproken auteur, die dus minder als louter aanleiding fungeert. Men vergelijk de al vermelde bespreking van *Lijmen* met die van *Het been* (VW 7 p 93 vlgg, nov. 1938). Als Vestdijk de ‘z.g. subjectiviteit’ van Ter Braak een ‘uiting van streven naar ... objectiviteit’ noemt (*Muiterij tegen het etmaal II* p 180, een stuk dat niet eerder dan 1938 geschreven kan zijn), bedoelt hij waarschijnlijk iets anders, namelijk wat ik heb aangeduid als ‘jagen op het absolute’.
- 2 VW 7 p 403 (1939).
- 3 VW 6 p 479 (1937).
- 4 VW 7 p 464 vlgg.

- Braak, Menno ter, *Afscheid van domineesland*. Brussel, 1931. (serie *Standpunten en getuigenissen*)
- Braak, Menno ter, *Man tegen man*. Brussel, 1931. (serie *Standpunten en getuigenissen*)
- Braak, Menno ter, *Verzameld werk*. Amsterdam, 1950-1951. (7 delen)
- Braak, Menno ter en E. du Perron, *Briefwisseling 1930-1940*. Amsterdam 1962, '64, '65. (3 delen)
- Donker, Anthonie, *Ter zake; beschouwingen over litteratuur en leven*. Arnhem, 1932.
- Drion, H., 'Emigrant uit domineesland'. In: *Het conservatieve hart*. Amsterdam, 1966. (p 83-97)
- Forum. Maandschrift voor letteren en kunst. Jaargang I-IV, 1932-1935.
- Galen Last, H. van, 'Scrutiny en Forum'. In: *Hollands Weekblad*, 3de jg nr 136 (20 dec. 1961), p 14 vlgg.
- Gomperts, H.A., 'De functie van de literaire polemieek'. *Maatstaf*, 8ste jg nr 11 (febr. 1961), p 688-699.
- Gomperts, H.A., *De schok der herkenning; acht causerieën over de invloed van invloed in de literatuur*. Amsterdam, 1959.
- 's-Gravesande, G.H., *Sprekende schrijvers; Nederlandsche en Vlaamsche letterkundigen in gesprek met -*. Amsterdam, 1935.
- Greshoff, J., 'Aan een dichter'. In: *Verzameld werk; zwanen pesten*. Amsterdam, 1948. (p 100 vlgg; *Zwanen pesten* is deel III van *Verzameld werk*.)
- Greshoff, J., *Volière*. 's-Gravenhage, 1956.
- Henrard, Dr. Roger, *Menno ter Braak in het licht van Friedrich Nietzsche*. Hasselt, 1963.
- Huizen, P.H. van., 'Twee kritische tradities'. In: *Hollands Weekblad*, 3de jg nr 132 (22 nov. 1961), p 13 vlgg.
- Kooij, J.G., 'Ter Braak en de grammatika'. In: *Merlyn*, 3de jg nr 1 (januari 1965), p 63 vlgg.
- Leeuwen, W.L.M.E. van, *Drie vrienden; studies over en herinneringen aan Menno ter Braak, H. Marsman, E. du Perron*. Utrecht, 1947.
- Nijhoff, M., *Verzameld werk II; kritisch, verhalend en nagelaten proza; tweede deel*. Z.p. ('s-Gravenhage/Amsterdam), 1961. (Op band aangegeven als 2*)
- Opwaartsche Wegen. Christelijk letterkundig tijdschrift. 10de jg (1932-1933). *Over Menno ter Braak*. Amsterdam, 1949.
- Perron, E. du, *Tegenonderzoek; cahiers van een lezer III*. Brussel, 1933. (serie *Standpunten en getuigenissen*)
- Perron, E. du, *Verzameld werk; deel II, IV, V, VI, VII*. Amsterdam, 1955-1959.
- Roelants, Maurice, *Roman van het tijdschrift Forum of Les Liaisons dangereuses; documenten bijeengebracht en van wat commentaar voorzien door -*. 's-Gravenhage/Rotterdam, z.j. (1965).
- De Stem. Maandblad, 1ste t/m 20ste jg (1921-1940).
- Vestdijk, S., *Gestalten tegenover mij; persoonlijke herinneringen*. Den Haag, 1962.
- Vestdijk, S., 'Is het Hollands Weekblad nog te redden?'. In: *Maatstaf*, 9de jg nr 8 (nov. 1961), p 668-672.
- Vestdijk, S., *Muiterij tegen het etmaal; deel II; poëzie en essay*. 's-Gravenhage, 1947².
- Vestdijk, S., *Zuiverende kroniek*. Amsterdam, 1956.

De Vrije Bladen. Onafhankelijk maandschrift voor kunst en letteren. 1ste t/m 8ste jg, 1924-1931.

Wessem, Constant van, *Slauerhoff; een levensbeschrijving*. Rijswijk, z.j. (1941).